

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Kirjanduse ja teatriteaduse osakond

Kadri Naanu

**Orjanduse kujutamine Toni Morrisoni romaanis “Armas” ja
Eduard Vilde romaanis “Mahtra sõda”**

Magistritöö

Juhendaja professor Tiina Ann Kirss

Tartu 2013

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Teoreetiline sissevaade. Postkoloniaalsed uuringud	7
1.1 Gayatri Chakravorty Spivak	9
1.2 Subaltern.....	12
2. Romaanide kontekstualiseerimine. Tüviteksti mõiste	30
2.1 “Mahtra sõda” kui tüvitekst	31
2.2 Romaani “Mahtra sõda” poliitiline eesmärk	39
2.3 Toni Morrisoni “Armas” ja kaanoni piiride murdmine	43
3. Romaanide “Mahtra sõda” ja “Armas” võrdlusvõimalusi	53
3.1 Objektistamine	55
3.2 Kõne ja keele küsimus	61
3.3 Nais-subalterni kujutamine	67
3.4 Vägivalla kujutamine	75
Kokkuvõte.....	79
Kirjandus	83
About the Depiction of Slavery in Toni Morrison’s novel <i>Beloved</i> and Eduard Vilde’s novel <i>The War of Mahtra</i>	87
Summary.....	87

Sissejuhatus

Magistritöö uurib võrdleva tekstianalüüsi kaudu orjuse ja orjanduse¹ kujutamist Toni Morrisoni romaanis “Armas” (1987; e.k 1997) ja Eduard Vilde romaanis “Mahtra Sõda” (1902). Kahest erinevast ja seni eraldi käsitletud kirjandustraditsioonist pärinevad tekstid kujutavad ühel ja teisel viisil inimkogemust, mis on tugevalt mõjutatud orjanduslikust ühiskonnakorraldusest. Selle repressiivse süsteemi mõju (üksikindiviidile ja suuremale inimgrupile) kirjanduslik kujutamine ongi kõige laiemaks küsimuseks, millega magistritöös tegelen.

Teema fokuseerimisel lähtun orjanduse kui vägivaldse süsteemi spetsiifikast. Orjandus kui institutsioon dehumaniseerib teatud inimgrupi (mustanahalised; talupojad) liikmeid ning surub seejuures alla nende poliitilise iseteadvuse, sundides nad alamasse (subalternsesse) positsiooni. Siit tulenevalt on üheks Aafrika-Ameerika kirjandust läbivaks küsimuseks allasurutud üksikisiku ja grupi hääle probleemaatika. Magistritöös uurin, kuidas on erinevates kirjandustekstides loodud võimalused, et pikaajaste repressioonide käes kannatanud inimeste kogemus jõuaks lugejateni. Nende küsimuste käsitlemisel pöördun postkoloniaalse teooria “elava klassiku” Gayatri Chakravorty Spivaki ja tema subalternsuse märksõna poole.

Orjade subalternne positsioon kätkeb lisaks hääle, eneseteadvuse ja -väljenduse probleemaatikale ka soolisuse küsimust. Allasurutud inimgrupi sees on naistel ja meestel erinevad võimalused oma hääle leidmiseks ja kasutamiseks. Naise positsioon, mis ei ole ka orjandusest vabades ühiskondades alati olnud võrdväärne meeste omaga, on orjanduslikes süsteemides sageli veelgi kõikumam. Orjastatud naine on justkui mitmekordselt alla surutud, sest lisaks oma tööjõule on ta sageli sunnitud loovutama repressiivse süsteemi

¹ Töö jooksul on ajuti kasutatud sõna orjus (seisundimääratlus) sünonüümsena sõnale orjandus (täheenduses orjapidamine kui süsteem). Selline keeleline kattuvus on tekkinud, sest terminite ingliskeelne vaste *slavery* on koondunud ühte mõistesse. Kuna analüüsitud romaanidest tegelevad kirjanikud pigem orjandusliku süsteemi kriitika ja mitte orjuse kui (sisemise) seisundi eritlemisega, siis on tööpealirjastatud terminist orjandus lähtuvalt. Eristus orjanduse, orjuse ja võib-olla ka orjameelsuse kujutamise vahel võiks jääda järgnevate akadeemiliste ettevõtmiste tarbeks.

teenistusse ka oma keha. Sarnaselt meestega käsitletakse naist orjanduslikes ühiskondades kui “töölooma” ja lisaks sellele ka kui “tõulooma”, kelle seksuaalsust kuritarvitatakse, et muuhulgas tagada orjanduse kui institutsiooni kestvus. Seega käsitleb magistritöö, kuidas naise allasurutud sotsiaalne positsioon orjanduslikes ühiskondades on väljendatud analüüsitavates kirjandustekstides.

Vilde romaani “Mahtra sõda” valisin analüüsimiseks, sest see teos annab iselaadselt panoraamse ülevaate kohalikust orjusekogemusest. Romaani keskmes on üks episood Eestis 19. sajandi keskel aset leidnud talurahvarahutustest, mis said alguse uue talurahvaseaduse valesimõistmisest. Tegemist oli ühe taolise vastuhakuga paljude seas, kuid selle tähtsus ja tähendus on Marek Tamme sõnul seotud eelkõige Vilde romaaniga. Tamm kirjeldab Mahtras toimunud sündmuse osana ulatuslikumast talurahvaliikumisest, mis kestis kubermangumõisates nii Eesti kui Põhja-Läti aladel alates 1858. aasta aprillist kuni septembrini. Mahtras toimunud sündmused ei olnud Tamme ega ajaloolase Kersti Lusti sõnul omataoliste seas kuidagi erilised, kuid eestlaste kultuurimälus on need mõlema järgi saanud erilise tähenduse. Tamme järgi tuleb selle põhjusi “vähemagi kahtluseta otsida Eduard Vilde (1865–1933) menukast romaanist “Mahtra sõda”” (2012a: 60). Mässuga seotud sündmused on Vilde teoses kõigest üheks teemaliiniks. Nende kõrval kujutab autor kahte armastuslugu, mis on kumbki omal moel orjanduslikust ühiskonnakorraldusest mõjutatud. Magistritöö käsitleb eelkõige seda osa romaanist, mis on seotud talupoegade ja jätab kõrvale Vaitla mõisa noore paruni ja guvernanti Juliette Marchandiga seotud teemadelini (seda eelkõige mahulistel kaalutlustel).

Morrisoni romaan jõudis magistritöösse, sest see seisab Aafrika-Ameerika kirjandustraditsioonis orjusega tegelevate tekstide seas kesksel kohal. Samuti on Morrisoni teosel oluline koht maailma kirjanduskaanonis. Sarnaselt Vilde romaanile põhineb “Armas” tõsielulistel sündmustel. See on lugu endisest orjatarist Sethest, kelle loomiseks sai Morrison inspiratsiooni vabadusse põgenenud orjatarist Margaret Garneri loost. See

naisterahvas sai kurikuulsaks kui tappis oma tütre, et vältida tema tagasiviimist orjusesse.² Morrisoni romaani keskmes seisab Garneri loost laenatud motiivina lapsetapp – õõvastav ja mitmeid eetilisi probleeme tõstatav sündmus – mille kaudu autor tegeleb orjandusliku pärandiga seotud mäluprobleemide läbimängimisega. Orjuse kogemus jääb teoses tegelasi kummitama ning saab kehalise kuju romaani nimitegelase Armsa näol.

Magistriöö jaguneb kolme suuremasse peatükki. Esimene teoreetiline peatükk pakub lühiülevaate töö taustaks olevast postkolonialistlikust kirjandusteooriast ja keskendub Gayatri Chakravorty Spivaki teoreetilisele mõttele, pretendeerimata seejuures ammendavale käsitlusele. Peatükk seostab Spivaki teooriat kirjandusuurimisega ning otsib vastust küsimusele, kas subaltern käsitletavas kirjanduses on kõnevõimeline. Spivaki teooria pakub inspiratsiooni eelkõige töö kolmandale, tekstianalüüsiga tegelevale peatükile, milles esitatud küsimusepüstitused ei oleks ilma antud teoreetilise taustata selliseks kujunenud.

Järgnev peatükk tegeleb analüüsitavaid romaanide kontekstualiseerimisega lähtuvalt nende tüvitekstilisusest vastavas kirjandus- ja kultuuriloos. Seejuures puudutan töö keskmes olevate fiktsionaalsete tekstide poliitilise eemärgi küsimust ja uurin nende saavutamiseks kasutatud taktikaid. “Mahtra sõda” saab kontekstualiseeritud eelkõige kui kultuuritekst, mis on kaasa mänginud kohaliku ajaloo mõistmises. Morrisoni “Armas” on aga kontekstualiseeritud pigem Aafrika-Ameerika ilukirjandusest lähtuvalt, sest selline lähenemine võimaldab anda põgusa ülevaate ühest Eestis võrdlemisi vähe tuntud tekstitraditsioonist.

Töö kolmas peatükk avab võrdleva tekstianalüüsi kaudu erinevaid viise, kuidas kirjanikud on valitud romaanides orjandusega seotud temaatikat käsitlenud. Teoseid lähilugedes heidan pilgu neis kasutatud metafooride, võrdluste ja muude kujundite taha, mille abil autorid orjusega seotud ebaõiglust lugejani toovad. Seejuures on analüüsi tiivustanud eelkõige tekstide puutepunktid. Analüüs on saanud tugeva teoreetilise impulsi

² Põhjaosariikidesse põgenenud orjade lõunasse tagasi viimine oli reglementeeritud 1850. aastal vastuvõetud seadusega (*Fugitive Slave Law*), mis andis orjapüüdjatele võimaluse ilma erinevate seadusorganite sekkumiseta põgenenud orjad kinni püüda ja tagasi nende omaniku juurde toimetada. Sama seadus keelas põgenenud orjade abistamise ja varjamise.

Gayatri Spivaki teoriast, mis võimaldas esitada küsimusi ka nais-subalterni ja tema kujutamise kohta.

Uurimistöö kirjutamist võimaldab eeldus, et orjandusliku ühiskonnakorraldusega seotud ajalooline kogemus on aluseks kirjandusele, mis läheneb sellele teemale mingitel sarnastel või külgnevatel viisidel. Töö panuseks on Eestis võrdlemisi vähetuntud Aafrika-Ameerika kirjandustraditsiooni tutvustamine ja selle seostamine kohaliku orjusekogemust kujutavate tekstidega. Samuti võimaldab taoline võrdlus tõsta osa kodumaal kirjutatud kirjandusest laiemasse rahvusvahelisse konteksti ja küsida, kas taolise võõra kirjandustraditsiooniga võrdlemine selgitab kohaliku kirjanduse kohta midagi uut.

1. Teoreetiline sissevaade. Postkoloniaalsed uuringud

Postkoloniaalsete uuringute (*post-colonial studies*) näol ei ole tegemist terviklikult väljaarenenud teoreetilise mudeli või kindlaksmääratud uurimisviisiga, vaid üsna eriilmeliste ning vastuoluliste lähenemiste kooslusega, mis tegeleb laiemalt kolonialismi konstrueeritud võimusuhte käsitlemisega. Mõistet “postkolonialism” hakati kasutama terminina 1960ndail aastail, mil sellega märgiti II maailmasõjale järgnenud Euroopa asumaade dekoloniseerumisprotsessi, seostamata seda ajaloo ja poliitika alast sõna kindlalt kirjanduse uurimisega. Tänapäeval on sel kirjandusteaduses kasutuses oleval terminil ning selle eesliitel “post-” kaks tähendust. Esimene neist on ajalis-kronoloogiline ja osutab otseselt kolonialismijärgsele perioodile maailma rahvaste ajaloos. Teine tähendus käsitleb koloniaalset ning sellele järgnenud perioodi ühtse tervikuna, eeldades, et Euroopa imperiaalagressiooniga on seotud probleemid, mille mõju ulatub tänapäeva. (Peiker 2009: 866)

Keskendudes suuresti küll Euroopa ja selle meretaguste asumaade vaheliste koloniaalsuhete eritlemisele, pakuvad postkoloniaalsed uuringud sobivat terminoloogiat, et analüüsida koloniaalset tüüpi võimusuhteid ka mõnes muus ajas ja ruumis. Viimasel ajal on üha rohkem tähelepanu pööratud Euroopa-siseste koloniaalset tüüpi võimusuhte analüüsimisele. Postkolonialistlikule teooriale omast sõnavara on võimalik kasutada ka mitmete võib-olla “ebatraditsiooniliste” koloniaalsuhete analüüsimiseks (orjastatud afroameeriklaste ja nende valgete isandate vahel; põlisameeriklaste ja sisserännanud valgete vahel). Postkolonialismiteooriat on rakendatud ka Eesti ja teiste Balti riikide kirjanduse uurimisel ning selle töö tulemustest annab hea ülevaate Violeta Kelertase toimetatud kogumik “Baltic Postcolonialism” (2006).

Postkoloniaalsete uuringute alguseks maailmas peetakse 1952. aastal ilmunud Frantz Fanoni teost “Must nahk, valged maskid”, mis analüüsib kolonialismi ja rassismi mõjusid psühhoanalüüsist lähtuvalt. Ingliskeelses teoorias võib lugeda postkolonialistliku mõtte alguseks Edward W. Saidi märgilist teost “Orientalism” (1978), mis kritiseerib Lääne

teaduslikus diskursuses valitsevaid eelarvamusi idamaade suhtes. Said nimetab orientalismiks idamaade kohta konstrueeritud diskursusiivset teadmist, mis on loodud erinevate institutsioonide, sõnavara ja akadeemilise õpetamise toel (Said 1977: 3). Selle mõistega kirjeldab ta “eurooplaste loodud süstemaatilist teadmist (raamatud, õpetamine, reisimine jne) “Teise” kohta: see on läänelik viis domineerida, ümber mõtestada ja omada võimu Oriendi (Läänele vastanduvate idamaade) üle” (Kraavi 2005: 149–150). Seades imperiaalsel missioonil olevad Lääne tsivilisatsioonid vastamisi tsiviliseerimata, metsiku ja mahajäänud Oriendi ehk negatiivselt tajutud “Teisega”, pakub orientalism diskursus Läänele vahendeid, mille abil konstrueerida enese positiivne minapilt. Läänemaailm ja Orient langevad siinkohal Hegeli orja ja isanda dialektilise jaotuse vastavatele poolustele. Läänemaailmal on demonlikku “Teist” ehk Orienti vaja, et ennast paremini mõista: “Suhtes Teisega ei näe eneseteadvus Teist, vaid ennast Teises, ja endaksjäämise nimel on tal vaja see oma teisesus ületada. Tagajärjeks on võimusuhe, milles üks teadvus on alistanud teise, ehkki mõlemad on sellest suhtest ühtviisi sõltuvuses: isand ei saa tunda end isandana, kui tal pole orja, ning ka ori ei tunne end ilma isandata üldse orjana” (Raud 2011: 304). Orientalism on Saidi järgi sarnase vastanduse toodetud teadmine ja seega toimivad taolised institutsionaliseeritud eelarvamused imperialistliku programmi käepikendusena, aidates sel leida koloniaalvägivallale ideoloogilisi põhjendusi. Olgugi et Orienti tajutakse kui midagi barbaarset, müstilist ja primitiivset, on see Läänele vajalik. Oriendile vastandumine aitab Läänel kujundada arusaama endast kui kellestki, kes esindab korda, haritust, kultuuri, millest lähtuvalt on võimalik õigustada ka vägivaldseid vahendeid kasutavat “tsiviliseerimisprojekti”.

Kirjanduse loomises, õpetamises ja uurimises tähendas selline vastandus, et läänest tulnud kirjandust käsitleti kui normi, mis oli hea kirjanduse mõõdupuuks. Koloniaalvõimu loodud koolisüsteemides õpetati impeeriumi kirjandust, mille kõrvale mahtus kolooniates kirjutatu vaid episoodiliselt. Viimaselgi juhul illustreeris see pigem eendumist eelnevalt kirjeldatud normist kui omaette kvaliteete sisaldavat kirjandust.

Tänapäeval on postkoloniaalsetes uuringutes domineerivateks dekonstruktsioonist ning poststruktsionalismist lähtuvate teoreetikute tööd eesotsas Gayatri Chakravorty Spivaki

ning Homi K. Bhabha teostega, mis uurivad kolonistide ning koloniseeritute vastastikmõjusid. Need mõtlejad näevad koloniaalvõimu mõju kultuuridele mõlemasuunalisena, sest koloniseerija ega koloniseeritu kultuur ei toimi koloniaalvõimu kontekstis hermeetiliselt suletud ning muutumatute üksustena, vaid on üksteisest rohkemal või vähemal määral sõltuvad. Sellise vastasmõju kirjeldamiseks on Bhabha tutvustanud postkolonialistlikusse teoriasse erinevad terminid, nagu *mimikri*, *hübriidsus* jne.

Postkolonialistlikud uuringud on seotud lähedalt ka kirjanduskaanoni kujunemise uurimisega. Juhtides tähelepanu koloniseeritud riikides loodud, kuid impeeriumi kaanonist välja jäetud kirjandusele, tegelevad postkolonialismi teoreetikud ka kaanonipiiride murdmisega. Sarnaselt püüab ka Aafrika-Ameerika kirjanduskriitika lülitada rassilise “Teise” häält suurde ja ajalooliselt läbivalt valgete heteroseksuaalsete meeste kirjutatud Ameerika kirjanduskaanonisse. Siiski ei tegele postkolonialismi teoreetikud ainult “unustatud” teoste kaardistamisega: “Kasutades küllaltki eklektiliselt teoreetilisi relvi, mis pärinevad nii marksismist, psühhoanalüüsist, dekonstruktsioonist kui ka feministlikust kirjanduskriitikast, analüüsib postkolonialistlik teooria viise, kuidas impeeriumile “vastu kirjutatakse”, kuidas kolonisaator ja alluv ning nende poolt loodud diskursused sõltuvad ning toituvad teineteisest” (Kirss 2011: 676).

1.1 Gayatri Chakravorty Spivak

1942. aastal Calcuttas sündinud Gayatri Chakravorty Spivak on üks maailma juhtivaid postkolonialistlikke teoreetikuid ja kirjandusuurijaid, kelle teoreetiline töö ammutab inspiratsiooni nii marksistlikust, dekonstruktsionistlikust kui psühhoanalüütilisest mõttest³. Hariduselt Euroopa keeltele ja kultuuridele keskendunud võrdleva kirjandusteadlasena on Spivaki üheks suurimaks, kuid sugugi mitte ainsaks panuseks prantsuse filosoofi Jacques Derrida teoste tõlkimine ja vahendamine inglise keelde. Spivaki rahvusvahelise karjääri

³ Ometi on Spivak enda sildistamist postkolonialistliku teoreetikuna tauninud, sest ta leiab, et postkolonialismi kontekstis kiputakse unustama, et kolonialismi mõjud ulatuvad vaatamata dekoloniseerumisele ka tänapäeva. (vt Morton 2003: 137)

alguseks võibki lugeda Derrida teose “Grammatoloogias” tõlkimist inglise keelde, mis tegi selle varem angloameerika akadeemias üsna vähe tuntud mõtleja ideed kättesaadavaks ka ingliskeelsele lugejaskonnale. Tõlke varustas Spivak põhjaliku eessõnaga, milles ta Derrida ideedega polemiseerides tõestas end mitte ainult oskusliku tõlkija, vaid tugeva iseseisva mõtlejana. Siiski ei ole Spivaki teoreetilist positsiooni Robert Youngi sõnul võimalik lihtsalt kokku võtta: “Tema töö lugemine ei ole mitte niivõrd süsteemiga silmitsi seismine, vaid erinevate sündmuste kohtamine” (2004: 199)⁴⁵. Spivaki raskesti ligipääsetavat ja eklektilisi mõtlemisvahendeid tarvitavat teoreetilist positsiooni on kirjeldatud kui dekonstruktsionistlik-marksistlik-feministlikku (Moore-Gilbert 1997: 78). Ometi ei püüa Spivak oma kirjutistes neid teoreetilisi suundi ühte sulatada, vaid ta kasutab neid, et joonistada välja erinevate mõtlemisviiside piire ning seeläbi juhtida tähelepanu Lääne filosoofilisse traditsiooni sisse kirjutatud paradoksile (Samas: 79).

Spivak juhib läbi oma kirjutiste tähelepanu võõrast kultuurist mõtlemise viisidele, mis on ka tänapäeval mõjutatud koloniaalpärandist. Tema kriitika pälvivad teoreetikud, kes väidavad end kirjutavat või kõnelevat “kolmanda maailma” inimeste/subjektide eest, kuid ei ole seejuures võtnud arvesse endi kui samuti koloniaalsest pärandist mõjutatud uurijate positsiooni ega selle pärandi kujundatud diskursiivset välja, millel nad tegutsevad. Oma kirjutistes illustreerib ta Lääne teoreetiliste kontseptsioonide piiratust, mis muudab raskeks “kolmanda maailma” allasurutud subjektidest kõnelemise. Ta leiab, et viimaste igapäevane kogemus ja elu on erinevatest keerulistest võimusuhetest mõjutatud, mistõttu lääne akadeemias puudub nende analüüsimiseks sobiv ja üheülbastamist vältiv mõistestik. Selle mõistestiku puudumine võib aga tuua kaasa olukorra, kus “kolmandas maailmas” alla surutud poliitilise subjekti hääl, mida heasoovlik teoreetik kuuldavale üritab tuua, jääb lääne küündimatu teooria lõksu ja saab seeläbi mitmekordselt vaigistatud. Kuna objekt, millest mõeldakse (*object of thought*), on uurija defineeritud, võib akadeemiline

⁴ Tekstis esitatud võõrkeelsed tsitaadid, mis pärinevad erialaartiklitest, olen lugemise hõlbustamiseks nüüd ja edaspidi tõlkinud oma võimetele vastavalt, kuid originaaltsitaadid on selguse huvides esitatud joone all. Ilukirjandustsitaadid on analüüsi täpsuse mõttes esitatud originaalkeeles, olgugi et Morrisoni romaan on ka aastal 1997 Kalevi Kveli ja Krista Kaera poolt eesti keelde tõlgitud.

⁵ “To read her work is not so much to confront a system as to encounter a series of events.”

ettevaatamatus tekitada olukorra, kus “kolmas maailm” kui teooria objekt “kaob läänes selle kujutamise raskuse alla”⁶ (Morton 2003: 41). Kujutamine hõlmab viimases tsitaadis ingliskeelse termini *represent* mõlemat tähendust, milleks on “kujutamine” (kuju, mõistmise, arusaamise loomine kunstis või filosoofias) ja “esindamine” (poliitilise eestkõnelemise tähenduses).

Spivaki töödele on heidetud sageli ette nende keerulisust nii retoorika kui argumendi tasandil. Üheks tema raskesti ligipääsetava stiili teravaimaks kriitikuks on kirjandusteadlane Terry Eagleton, kes leiab, et see on “mõttetult obskuurne ja käänuline” (*pointlessly obscure and convoluted*) (1999: 3–6). Spivaki isikupäraselt keerulise argumenteerimis- ja kirjutamisviisiga käivad käsikäes mõned olulised probleemid. Esiteks muudab see Spivaki mõtte kättesaamatuks tema kahele sihtrühmale: “kolmanda maailma” rõhututele, kelle rängale sotsiaalsele olukorrale ta läbi oma kirjutiste leevendust otsib, ja osalt ka üliõpilastele, keda ta akadeemilisele vastutusele ning valvsusele ärgitada püüab. Samuti võib see töötada vastu tema tekstide poliitilisele eesmärgile, milleks on lihtsustatult öeldes “kolmanda maailma” rõhutute hääle kuuldavale toomine viisil, mis seda arusaamatuseni ei moonutaks ning lubaks sel jõuda ka Läände.

Spivaki pooldaja Stephen Morton on aga möönnud, et selline raskepärane stiil on strateegiliselt valitud ja nii esitab autor väljakutse tavapärasele arusaamale, mille järgi selge ning sirgjooneline keel on parimaks vahendiks rõhututest ja nende olukorrast kõnelemiseks. Spivak juhib tähelepanu lääne filosoofiliste ja lingvistiliste vahendite piiridele “kolmanda maailma” käsitamisel: “Ma arvan, et nõue olla mõistetav on hea nõue. Teisest küljest tean aga, et lihtne proosa eksitab, ja tean ka, et selge mõte peidab”⁷ (Spivak 1992: 40). Spivak üritab nende piiride seatud lõksu mitte langeda, sest “läbipaistvad kujutamise süsteemid, mille abil asju teatakse ja mõistetakse, on samuti süsteemid, mis inimesi kontrollivad ja

⁶ “[T]he object of thought is determined by the investigating subject. In the case of western knowledge produced about the non-western world the object of thought disappears under the weight of western representation.”

⁷ “I think the demand that one be comprehensible is a good demand. On the other hand, I also know that plain prose cheats, and I also know that clear thought hides.”

valitsevad” (Morton 2003: 5)⁸. Sama filosoofiline diskursus, mis üritab rõhutada “kolmanda maailma” subjektide eest kõneleda, on pakkunud varem Läänele vahendeid, mille abil seda rõhumist õigustada. Seega võib “teisest” kõnelemine olla akadeemilises kontekstis väheproduktiivne ja seda teisesust taastoota. Oma kirjutistes püüdleb Spivak erinevate filosoofiliste ummikteede ja kitsendavate kategooriate taaskehtestamise asemel nende ületamise poole. Vajaduse korral kasutab ta aga nende ummikteedeni viinud mõisteid ja kontseptsioone strateegiliselt ja kriitiliselt.

1.2 Subaltern

Kõneldes allasurutud ühiskonnagrupidest või täpsemalt nende gruppide mitmenäolistest liikmetest, kasutab Spivak mõistet *subaltern* (alluv, alam). Mõiste tähistas algselt Briti sõjaväe allohvitseri ja Spivak on laenanud selle itaalia marksistlikult mõtlejalt Antonio Gramscilt ning india päritolu intellektuaale koondavalt uurimisrühmalt Subaltern Studies, mis võttis oma eesmärgiks India alamate ühiskonnaklasside mahavaikitud ning valitsevast ajaloodiskursusest peaaegu puuduva kogemuse arhiividest väljaotsimise ja “taastamise”.

Gramsci viitas tolle mõistega peamiselt Lõuna-Itaalias elavatele rõhutatud talupoegadele, keda võis iseloomustada kui sotsiaalselt ja poliitiliselt mitteeneseteadlikku ühiskonnagruppi. “Fundamentaalselt viitavad subalternsed klassid Gramsci sõnul teatud ühiskonna mis tahes “alama astme” inimesele või inimeste rühmale, kes kannatavad valitseva eliitklassi hegemonilise domineerimise all, mis keelab neil õiguse oma rahva aktiivsete indiviididena lüüa kaasa kohaliku ajaloo ja kultuuri loomisel” (Louai 2011: 5)⁹. Talupoegade puuduv klassiteadvus muutis nad vastuvõtlikuks valitseva ideoloogia

⁸ “Spivak crucially challenges the common-sense assumption that clear transparent language is the best way to represent the oppressed. In fact Spivak suggests that the opposite is actually true. For the transparent systems of representation through which things are known and understood are also the systems which control and dominate people.”

⁹ “The subaltern classes refer fundamentally in Gramsci’s words to any “low rank” person or a group of people in a particular society suffering under hegemonic domination of a ruling elite class that denies them the basic rights of participation in the making of local history and culture as active individuals of the same nation.”

ebaõiglasele rõhumisele ja juhul kui nad osutasidki kehtivale korrale vastupanu, siis toimus see stiihiliselt ja metsikult, mitte organiseeritud poliitilise missiooni raames. Spivaki jaoks on oluline märkida, et Gramsci mõiste kasvas välja tsensuuri tingimustes ja selle tähendus muutus aja jooksul. Esmalt proletariaati tähistanud termini tähendust oli tarviline laiendada, sest Gramsci avastas, et Põhja- ja Lõuna-Itaalia poliitilisi erinevusi arvesse võttes ei ole ühiskondliku klassi moodustusega seotud küsimused ainuolulised. (Spivak 1992: 45)

Näinud seost Mussolini fašistlikust režiimist rõhutatud Itaalia talupoegade ning iseseisvusjärgses Indias endiselt allasurutud ühiskonnaklasside (töölisklass, maarahvas, “puutumatud”) vahel, võttis uurimisrühm Subaltern Studies Gramscilt antud mõiste üle ja arendas seda edasi. Nad soovisid juhtida kättesaadava arhiivmaterjali põhjal tähelepanu rõhutute vastupanukatsetele, et need just alamate perspektiivist lähtuvalt lahti kirjutada (Morton 2003: 49). Subalternsus on uurimisrühma definitsioonis “Lõuna-Aasia ühiskondade alluvussuhete üldine tunnus, olgu see väljendatud klassi, kasti, vanuse, soo ja ameti seisukohast lähtuvalt või mõnel teisel viisil” (Guha 1988: 35, viidatud Morton 2003: 48 järgi). See on termin, mille abil subalterni uurimisrühm üritab mõtestada lahti, miks ei ole rahvusliku iseseisvuse saavutamine toonud Indias kaasa sotsiaalseid muutusi, mis parandaksid kõige madalamal ühiskondlikul astmel olevate inimeste igapäevast olukorda.

Esiolgu oli Spivak üheks uurimisrühma Subaltern Studies mõttekaaslasel ja tema käsituses võib subalterni mõista sarnaselt kui “laia ja ebamäärast ühiskonnakihti, mida iseloomustab mittehegemoonilisus ja madal organiseerituse aste” (Kirss 2009: 907). Hiljem pälvivad aga subalterni uurivad ajaloolased Spivaki kriitika ja ta hakkab ründama rühmituse rangelt marksistlikku lähenemist, mis jätab tähelepanuta alamate ühiskonnaklasside sisesed dünaamikad ja soolise markeerituse, sest nagu tunnistas rühmituse liige Partha Chatterjee, tähistas mõiste subaltern nende uurimisrühmale enne Spivaki teoreetilise mõtte võtmetekstis “Kas subaltern on kõnevõimeline?” (*Can the Subaltern Speak?*) ilmumist eelkõige kedagi, kes on meessoost (Chatterjee 2010: 84). Spivaki eesmärgiks oli aga leida mõiste, mille abil oleks võimalik kirjeldada nende ühiskonnaliikmete kogemust, kes on võimu ja seeläbi ka ajalookirjutuse juurest lahutatud, tarvitamata seejuures lääne teooriale omaseid üheülbastavaid termineid (*master words*),

nagu “naine”, “koloniseeritu”, “tööline”. Kõiki eelnevalt nimetatud “isandtermineid” ühendab asjaolu, et need kipuvad kustutama erinevusi allasurutud inimrühmade seas, eeldades neilt üsna meelevaldselt ühtse poliitilise identiteedi olemasolu, mis liidab neid võitluses jagatud rõhuja vastu (Morton 2003: 45).

Essees “Kas subaltern on kõnevõimeline?” defineerib Spivak postkoloniaalse subalterni mitte kui teatud rühma, vaid kui seisundi, mida iseloomustab “olemine teisel pool erinevust” (2010: 64)¹⁰. Ta juhib lugeja tähelepanu asjaolule, et ka ühiskonna alamates klassides püsib meeste ülemvõim ja “soo ideoloogiline konstruktsioon säilitab meesdominandi” (Spivak 1994: 82). Seega ei ole kõigi allasurutud ühiskonnaliikmete kogemust või agentsust võimalik kirjeldada uurimiserühma Subaltern Studies marksistliku lähenemise kaudu, mis privilegeerib mees-subalterni ning näeb temas sotsiaalsete muutuste pea ainuvõimalikku agenti (Morton 2003: 48). Sooliselt alamasse positsiooni surutud nais-subaltern ja tema vastupanukatsed valitsevale koloniaalvõimule jäävad nende uurimustes seega kahetsusväärset tagaplaanile. Veelgi enam, järjepidev kõnelemine nais-subalternist kui ajaloolise ja ühiskondliku situatsiooni alatisest ohvrast, toob kaasa tema mitmekordse vaigistamise. Taoline lähenemine, mis näeb rõhutatud naises ainult ohvrit ja ei midagi muud, takistab nii tema vastupanukatsete kui agentsuse äratundmist.

Spivakit huvitab aga eriliselt just võimu juurest lahutatud ja allasurutud naiste sotsiaalne kogemus, mistõttu ta osutab ikka ja jälle subalterni soolisele markeeritusele. Ta ei ole nõus nägema subalterni kui homogeenset Teist, sest too on mõjutatud muu hulgas enda soolisest, rassilisest ja klassikuuluvusest. “Subaltern kui subjekt on Spivaki jaoks alati sooliselt märgistatud” (Kirss 2003: 143). Nõustudes osaliselt Lääne feministidega, leiab Spivak, et alamatesse klassidesse kuuluv naine on mitmekordselt rõhutatud ja seeläbi “tühistatud”, sest ta on ebasoodsas positsioonis nii oma majandusliku seisukorra kui soolise kuuluvuse tõttu. Seetõttu üritab Spivak erinevaid dekonstruktivistlikule traditsioonile põhinevaid lugemisstrateegiaid kasutades kirjeldada nais-subalterni vastupanukatseteid, mis on ametlikust koloniaalajaloost välja jäetud ja seega pea olematuks kustutatud.

¹⁰ “... colonial or the postcolonial subaltern is defined as the being on the other side of difference, or an epistemic fracture, even from other groupings among the colonized.”

Subalterni mõiste võib tekitada aga mõnetist segadust, sest sellega on võimalik tähistada võrdlemisi laialivalguvat inimeste rühma (maarahvas, töölisklass, puutumate kast Indias). Mõistega on võimalik tähistada muu hulgas “vaheklass[i] rahvusvahelise koolituse saanud kõrgakadeemilise eliidi ja ‘rahva’ vahel” (Kirss 2009: 908). Ometi pakub selline koondmõiste, mis on avatud nüansseerimisele, vahendeid, et rääkida inimestest, kelle kogemuse kirjeldamine vajab teistsuguseid kategooriaid, kui seda pakub lihtne marksistlik vastandus proletariaat-eliit. Subalterni mõiste on Spivakile meelepärane just oma paindlikkuse tõttu. Ometi hoiatab ta selle lihtsustatud mõistmise eest, mis võib ähvardada, kui tõmmata mõistete “subaltern” ja “rõhutu” vahele võrdusmärk. Subaltern tähistab Spivakile kõiki, kellel puudub hegemoonia kontekstis juurdepääs ajalookirjutuse juurde, kõiki, kellel ei ole võimalik anda omal häälel tunnistust iseenda olukorrast: “Kõik, millel on piiratud või puudub juurdepääs kultuurilise imperialismi juurde, on subaltern – erinevuse ruum. Kes nüüd ütleks, et need on ainult rõhutatud? Töölisklass on rõhutatud. See ei ole subaltern” (Spivak 1992: 45)¹¹. Siinkohal peab ta oluliseks märkida, et mitte iga inimene, kes on rõhutatud, ei ole subaltern, kuigi kõik subalternid on rõhutatud.

1.2.1 Kas subaltern on kõnevõimeline?

Spivak juhib oma töödes tähelepanu asjaolule, et alamatest ühiskonnakihtidest kõnelemine tõstatab mitmeid metodoloogilisi ja eetilisi küsimusi, mis muudavad kaheldavaks rahvusvahelise akadeemilise eliidi hulka kuuluvate uurijate võime kõneleda subalternsete subjektide eest, eriti kui see kõnelemine toimub väidetavalt rõhutatute endi tingimustel (*in their own terms*) (Morton 2003: 50). Spivak leiab, et Lääne vaimueliidi “heahtlikud” katsed samastuda endast ühiskondlikult madalamal positsioonil oleva mitmekülgse ning laialivalguva massiga on määratud luhtuma, kui need ei arvesta ümbritseva ideoloogiaga, mis kujundab nii vaimueliidi mõtlemist, kui mõjutab nende kasutatud retoorilisi vahendeid. Spivak mõönab, et kui akadeemikud üritavad “taastada” valitsevast ajaloodiskursusest

¹¹ “Everything that has limited or no access to the cultural imperialism is subaltern – a space of difference. Now, who would say that’s only the oppressed? The working class is oppressed. It’s not subaltern.”

kõrvale jäänud subalterni kogemust (nagu seda on püüdnud teha subalterni uurimisrühm), eiravad nad sageli eneste rolli selle kogemuse tõlgendajate või representeerijatena. Katse subalterni häält poliitiliselt esindada, kõneleda tema eest, võib tuua seetõttu kaasa oodatule sootuks vastupidiseid tulemusi, sest retoorilised vahendid, mis taoliseks kõnelemiseks valitakse, on mõjutatud valitsevast ideoloogiast ja diskursusest (mille tingimustel igasugune rõhumine aset leiab). Seega võib “heade kavatsustega” intellektuaal oma püüdluste läbi subalterni hoopiski vaigistada ja oma uurimisobjekti eest kõneledes talle vägivaldselt “sõnu suhu toppida”.

Spivakit häirivad muu hulgas Lääne feministide katsed kõneleda “kolmanda maailma” naiste eest. Ta leiab, et eelkõige prantsuse feministlikust mõttest pärit retoorika, mida viimased kasutavad, ei peegelda nais-subalterni tegelikku olukorda, vaid surub viimase veelgi tugevamalt alamasse positsiooni (Morton 2003: 71). Siinkohal on oluline silmas pidada, et Spivak ei ole antifeminist. Läbi oma kirjutiste on ta juhtinud jätkuvalt tähelepanu “kolmanda maailma” rõhutud naiste probleemidele, kuid ta peab oluliseks mõõnda, et mitte kõik naised üle kogu maailma ei ole oma soolise kuuluvuse tõttu sarnased. Nende igapäevaelu ja sotsiaalne kogemus ning poliitilised õigused on mõjutatud erinevatest olulistest teguritest (rass, klass, etniline kuuluvus, seksuaalsus, vanus, religioon jne).

Essees “Kas subaltern on kõnevõimeline?” uurib Spivak, millised võimalused on ühiskondlikult allasurutud ning sageli ka kirjaoskamatutel rühmadel oma hääle kuuldavale toomiseks, kui haritud eliit ei ole võimeline nende eest kõnelema. Spivak küsib, kas rõhutud või subalternsesse positsiooni surutud on (nagu väidavad poststrukturealismiteoreetikud Michel Foucault’ ja Jacques Derrida vestluses, millega dialoogi astudes Spivak oma argumendid üles ehitab¹²) “kõnevõimelised ning oma seisukorrast teadlikud” (Spivak 1994: 78). Veel küsib ta, kas allasurutute päralt on mingisugune diskursiivne ruum, milles oma hääl kuuldavale tuua, või on kõik nende kõnelemiskatsed määratud kukkuma tõlgenduslikku tühimikku.

¹² Eestikeelsena kättesaadav Michel Foucault’ esseekogumikus “Teadmine, võim, subjekt: valik räägitust ja kirjutatust”, Tallinn: Varrak 2011.

Kuna valitsev diskursus on pakkunud ajalooliselt Läänele vahendeid, millega vägivaldset koloniseerimisprotsessi õigustada, on Spivak skeptiline sama süsteemi katsetuste suhtes, mis püüdlevad subalternsuse ületamise poole. Ka heausklik teoreetik võib taaskehtestada tahtmatult läbi oma analüüsi neid vastandusi, mille kustutamise eest ta üritab hea seista, sest kasutab samast rõhumist soosinud süsteemist pärit vahendeid. Spivak lausub, et “tajumatu vastuolu positsioonis, mis väärtustab rõhutute konkreetset kogemust, olemata seejuures kriitiline intellektuaali ajaloolise rolli suhtes, on hoitud alal verbaalse libastumise läbi [---] Teooria loomine on samuti praktika; vastuolu abstraktse “puhta” teooria ja konkreetse “rakendatud” praktika vahel on liiga kiire ja kerge”¹³ (Spivak 1994: 70). Allasurutu konkreetne või “puhas” kogemus, mida intellektuaal taastada püüab, on Spivaki sõnul ikkagi viimase poolt vahendatud ja valitseva poliitdiskursuse poolt mõjutatud, mistõttu piiri teoretiseerimise ja reaalse kogemuse (kirjeldamise) või praktika vahel ei ole võimalik ega otstarbekas tõmmata. Siinkohal võib muidugi küsida, kes siis peaks kõnelema subalterni eest, kui Lääne teoreetikud või poliitaktivistid ei ole selleks võimelised. Spivak leiab aga, et subalterni eest kõnelemine või talle hääle andmine ei olegi eesmärk, vaid eesmärk on luua võimalused, mis lasevad tal jõuda kõneni: “Subalterni heaks töötamine tähendab tema kõne juurde toomist [---] sa ei anna subalternile häält” (Spivak 1992: 46)¹⁴. Mõistan seda lihtsustatult kui Spivaki üleskutset taoliste tingimuste loomiseks, mis võimaldavad subalternil valitseva diskursuse raames kõneledes tuua muutus oma olukorda. Luua subalternilt õppides säärased tingimused, kus tal on võimalus rääkida ja olla seejuures mõistetud.

Oma essees jõuab Spivak aga veidi ehmatava järelduseni, mille järgi “ruumi, milles sooliselt märgistatud poliitiline subjekt saaks kõneleda, ei eksisteeri” (Spivak 1994: 103). See väide on toonud kaasa mitmeid süüdistusi, mille kohaselt Spivak paradoksaalsel

¹³ “The unrecognized contradiction within a position that valorizes the concrete experience of the oppressed, while being so uncritical about the historical role of the intellectual, is maintained by a verbal slippage [...] the production of theory is also a practise; the opposition between abstract ‘pure’ theory and concrete ‘applied’ practice is too quick and easy.”

¹⁴ “To *do* a thing, to work for the subaltern, means to bring it into speech [---] you don’t give the subaltern voice.”

kombel hoopis vaigistab subalterni, keelates tal oma hääle kuuldavale toomist. Süüdistusele lisab jõudu asjaolu, et Spivak näib vaigistavat subalterni lääne keskklassi haritlase privilegeeritud positsioonilt. Need essee väärmõistmisest tingitud süüdistused tõestavad Spivakile aga veelgi rohkem, et subaltern ei saa kõneleda. Ta jõuab selle järelduseni, kasutades konkreetset näidet, mis illustreerib, kuidas ka kõige vähem fallotsentriliselt toimivas suhtlussituatsioonis ei ole ruumi, milles oleks võimalik subalterni kõnet mõista.

Näitena kirjeldab Spivak oma suguvõsast pärit traagilist lugu, milleks on tema vanatädi Bhubaneswari Bhaduri enesetapp. Selle naisterahva poliitilistel põhjustel sooritatud suitsiidi käsitlesid ka talle lähedased naised kui õnnetu armastuse või abieluvälistest seksuaalsuhetest tulenenud raseduse varjamiseks sooritatud meeletu tegevus. Selline tõlgendus levis ühelt naispõlvkonnalt teisele, olgugi et Bhubaneswari oli oodanud kuupuhastuseni, et säärast väärlugemist enda kehaga kirjutatud loo abil välistada. Spivak leiab, et see konkreetne näide illustreerib, kuidas subalternil ei ole võimalik kõneleda, sest põlvkondi hiljem ei suuda isegi tema kui privilegeeritud ühiskondlikul positsioonil olev mõtleja akadeemilise teksti kaudu tõestada, et Bhubaneswari kui subalterni kõnelemiskatseid on väärilt loetud. Valitud näite juures ei suutnud subaltern jõuda kõneni ja Spivakit süüdistab kriitika hoopis subalterni vaigistamises, seostamata tema järeldust subalterni kõnevõime ja võimaluste kohta konkreetse näitega, mida ta kasutas, et selle järelduseni jõuda. Ta lausub: “See oli *kõige vähem* fallotsentriline suhtlemisvõrgustik ja see kukkus läbi, seega ei olnud ta ainult mittevõimeline rääkima, tema õe lapselaps [Spivak – K.N.], kes üritas teda rääkima panna, kukkus samuti läbi, sest mitte ükski kriitik ei ole seda seostanud näitega, mis tõestas mulle, et subaltern ei saa kõneleda¹⁵” (Spivak 1992: 45).

Ometi ei tähenda see, et allasurutud ühiskonnaliikmetel puudub võimalus poliitiliseks vastupanuks või oma agentsuse näitamiseks. Kõnelemise mõistmine metafoorse terminina, mis hõlmab nii konkreetset verbaalset ja auditivset tegevust kui

¹⁵ “It is the least phallogocentric way of networking and it has failed, so not only has she not been able to speak, her grandniece trying to make her speak has also failed because not one critic has related it to the example which proves for me that the subaltern cannot speak.”

tegutsemist, millest on võimalik välja lugeda reaktsiooni oma olukorrale, lubab ka subalterni uurimisrühmal lugeda kõnelemiskatsetena India talupoegade vastuhakke keskvoimule. Erinevad vastupanu ja hääle kuuldavale toomise püüdlused on aga tõlgendatud ja filtreeritud läbi domineeriva diskursuse, millel neid sageli vaigistada õnnestub.

1.2.2 Subalterni teadmine enesest

Spivaki kriitika Foucault' ja Deleuze'i vestlusele johtub viimaste mõttevahetusest läbi kumanud eeldusest, et massidele, millest nad kõnelevad, on iseloomulik ühiselt jagatud teadmine enesest kui (heterogeensest, lõhestumata) poliitilisest subjektist, kui ühiskondlike muudatuste võimalikust agendist ja lääne teadmise objektist. Selline eeldus võimaldab prantsuse teoreetikul väita järgmist: "Nad [rahvahulgad – K.N.] teavad ise täiel määral ja piisavalt, paremini kui intellektuaalid, ja nad suudavad seda ise väga hästi väljendada" (Foucault 2011: 172). Kirjeldatud teadmise objektiks on masse mõjutav ja nende sotsiaalses situatsioonis peituv "tõde", mis "paljastas poliitikasuhteid seal, kus neid ei märgatud" (Samas). Spivak aga rõhutab, et need massid ega subaltern ei ole ilmtingimata teadlikud sellest viidatud "tõest", mis määrab nende seisukorra subjektina, sest juhul kui taolise enesekohase teadmise tekkimine on üldse võimalik, toimub seegi valitseva diskursuse raamides. Subaltern või prantsuse mõtlejate kirjeldatud massid võivad tajuda inimlikult endale tehtud ülekohut või oma rasket igapäevast olukorda, kuid kust peaks pärinema selle heterogeense rahvahulga teadmine endast kui poliitiliselt olulisest jõust? Mainitud masside konkreetne kogemus, millele need prantsuse mõtlejad viitavad ning mis peaks asendama teooria praktilise revolutsioonilise tegevusega, on ju samuti defineeritud või diagnoositud läbi intellektuaali, kellel ei ole võimalik asetada end väljapoole oma mõtlemise piire. Teooria määratlemine praktilise tegevusena on küll vajalik, sest see juhib tähelepanu teoreetilise teadmise kaasatoodud reaalsele tagajärgele, kuid Spivak leiab, et Deleuze sulatab kokku ingliskeelse termini represent kaks tähendust, mida võiks eristada eesti

keeles kui esindamist (represent) poliitilises mõttes ja esteetilis esitamist (re-present) kunstilises ning filosoofilises mõttes. Poliitilise esindamise ja esteetilise esitamise vahe seisneb selles, et esimene neist varjab enda rolli reaalsuse konstrueerimise ja esitamise juures ja teine võtab selle rolli omaks (Morton 2003: 57).

Spivak rõhutab, et kui teoreetik eitab enda funktsiooni representeerijana selle teises tähenduses ja sulatab kokku esteetilise ja poliitilise esindamise/esitamise, maskeerib ta enda positsiooni ideoloogias. Spivaki järgi loob iselaadse paradoksi Deleuze'i väide, et “esindamist ei ole enam olemas, on vaid tegevus, teoreetiline tegevus ja praktiline tegevus, mis leiavad aset ülevõttude või võrgustike suhetes” (Foucault 2011: 172). Intellektuaal, kelle Deleuze vabastab siinkohal rollist olla poliitiline “esindav või esinduslik südametunnistus”, vaatab mööda tema rollist esindajana/esitajana selle mõiste teises tähenduses. Nii rüütab teoreetik oma tegevuse nähtamatuks tegeva keebi alla, muudab selle märkamatuks või läbipaistvaks (Spivak 2010: 29). Teoreetik ei esinda subalterni enam tema poliitilistes nõudmistes, vaid esitab teadmisi tema kohta. Selline pööre maskeerib aga tingimusi, milles see teadmine tekib, ja esitab intellektuaali justkui diskursusest väljaspool seisvat, kellel puudub juurdepääs “objektiivse” teadmise juurde.

Spivak seevastu näeb subalternsust kui positsiooni ilma (poliitilise) identiteedita, mistõttu ta kritiseerib ka subalterni uurimiserühma katseid leida või tabada koloniaalajaloost marksistliku klassiteadvusega võrdset subalterniteadvust (Morton 2003: 53). Spivak leiab, et selline teguviis taaskehkestab väärarusaama, mille järgi subaltern on “iseseisev poliitiline subjekt, kes kontrollib enese saatust” (Samas). Spivaki järgi on subalterni subjektipositsioon määratud valitseva eliidi diskursusest ja selles peituvatest vastandustest lähtuvalt. Kellegi kategoriseerimine subalterni hulka on võimalik ainult privilegeeritud võimupositsioonilt ja seda saab teha keegi, kellel on diskursiivne teadmine, mistõttu on enese subalterniks tunnistamine taolises kontekstis oksüümoron. 2004. aastal Columbia Ülikoolis peetud ettekandes “Subalterni trajektor minu töös” lausub ta järgmist: “Keegi ei

saa öelda mitte üheski keeles: “Ma olen subaltern.”¹⁶ Sellise eneseteadvuse (teadmine enesest kui subalternist) puudumine näib olevat suisa subalterni defineerivaks omaduseks, mis tähendab, et kui rõhutu saab teadlikuks oma subalternsest positsioonist, siis ta lakkab olemast subaltern.

Milline on siis selle mõiste teoreetiline potentsiaal, kui selle abil on võimalik kõneleda ainult nendest, kes ei saa enda põhjal tehtud väiteid ei kinnitada ega ümber lükata. Spivakit paelub aga selle mõiste paindlikkus, sest see võimaldab kõneleda erinevatest subjektipositsioonidest, mille “osad ei ole püsivad või üksteise suhtes koherentsed” (Spivak 2010: 29). See teeb teoretiku valvsaks ja lubab analüüsida üheülbastamata allasurutud gruppide ja indiviidide kogemust, eeldamata neilt ühtset ja teadvustatud poliitilist identiteeti (Morton 2003: 49). Samuti võimaldab see mitteproduktiivsetesse absoluutidesse laskumata kirjutada järjepidevat kriitikat (kriitikat, mis dekonstruktivistlikust mõttest inspireeritult osutab filosoofilistes argumentides sisalduvatele kitsaskohtadele), mis tegeleb võrdlemisi suure hulga inimeste kogemuse kirjeldamisega.

1.2.3 Subaltern ja kirjandus

Koloniaalarhiivides puudulikult esindatud nais-subalterni poliitilise olukorra ja vastupanukatsete analüüsimiseks kasutab Spivak oma töös allikatena kõrvuti erinevat tüüpi tekste, mis ulatuvad arhiividokumentidest ilukirjanduseni. Kuna ajaloodiskursus kipub nägema mees-subalternis poliitiliste muudatuste pea ainuvõimalikku agenti, siis pakub ilukirjandus Spivakile materjali, mille abil illustreerida nais-subalterni poliitilist olukorda ja tema vastupanukatseid. Ta paneb ette, et “ilukirjandustekstid võivad pakkuda alternatiivset retoorilist pinda, mille abil sõnastada nais-subalternide ajalugu” (Morton 2003: 55)¹⁷.

¹⁶ “No one can say ‘I am a subaltern’ in whatever language.” (videost Gayatri Spivak: The Trajectory of the Subaltern in My Work 0:10:15; <https://www.youtube.com/watch?v=2ZHH4ALRFHw>)

¹⁷ “Spivak suggests that literary texts can provide an alternative rethorical site for articulating the histories of subaltern women.”

Olgugi et tegemist on suuremal või vähemal määral fiktsionaalsete tekstidega,¹⁸ võimaldab ilukirjandus heita pilgu viisidele, kuidas tekib teadmine subalterni kohta. Ilukirjandus on muu hulgas üheks vahendiks, mis laseb tekkida diskursiivsel teadmisel “Teise” kohta. Nende tekstide autorid tegutsevad samuti diskursiivsel väljal, mis toimib üheaegselt nii kirjeldatud teadmise tootjana kui filtrina, mis teeb võimalikuks subalterni kõnelemiskatsete mõistmise/mittemõistmise.

Spivak lähtub siinkohal Derrida “Grammatoloogiast” pärinevast üldise kirja (*general writing*) kontseptsioonist, mis ei “viita ainult paberile trükitud ainele, vaid kõiksugustele tekstidele – visuaalsetele, vokaalsetele, kinematograafilistele, ajaloolistele, sotsiaalsetele või poliitilistele –, mille tähendus luuakse märgisüsteemi või koodi kaudu” (Morton 2003: 56). Ajaloodokumendid ja ilukirjandustekstid kuuluvad selle kontseptsiooni kohaselt samasse süsteemi, milles kujundatakse ka teadmine subalterni kohta. Selline lähenemine on kooskõlas alates 1960ndatest postkolonialistlikus kriitikas arenenud argumendiga, mille kohaselt “‘kultuur’ vahendab võimusuhteid sama efektiivselt, kuid kaudsemal ja peenemal viisidel kui avalikumad ning nähtavamad repressioonivormid”¹⁹ (Moore-Gilbert 1997: 8). Ometi tekib siinkohal küsimus, et mida pakub Spivak kui teoreetik, kes kasutab ilukirjandust selleks, et argumenteerida suuremate filosoofiliste, diskursiivsete, ajalooliste (sh ajalookirjutuslike) ja poliitiliste probleemide üle, kirjandusuurimusele kitsamalt.

Teatav vastuolu peitub nimelt Spivaki eespool välja toodud järelduses, et ruumi, milles sooliselt markeeritud subaltern saaks kõneleda, ei eksisteeri. Orjusest kõnelevad kirjandustekstid näikse ju selle ruumi loovat, sest neis saavad tegelastena kõnelemiseks võimaluse erinevad subalternsesse positsiooni surutud subjektid, sh ka naised. Mõlemad käesoleva magistr töö keskmes seisvad romaanid kirjeldavad orjastatud naiste kogemust, andes neile võimaluse kõneleda. Ühtlasi esindavad orjusest põgenenud afroameeriklaste kirjutatud orjanarratiivid, mida töö samuti möödaminnes puudutab, justkui autoreid, kes on

¹⁸ Fiktsiooni ja tõsielu vahekord jääb käesoleva magistr töö mahupiiridest välja. Täpsustuseks olgu aga mainitud, et töö keskmes olevad romaanid on mõlemad saanud inspiratsiooni tõsielulistest sündmustest.

¹⁹ “‘culture’ mediates relations of power as effectively, albeit in more indirect and subtle ways, as more public and visible forms of oppression.”

subalternselt positsioonilt kõne juurde jõudnud ja enda loo omal häälel lugejateni toonud. Kuidas seega rääkida subalterni kõnevõimetusest meediumis, mis justkui seisab subalterni (diskursiivse) vaigistamise vastu?

Selline küsimuseasetus toob kaasa kirjanduskaanoni problemaatika. Isegi kui subalterni kõnelemiskatsed on ilukirjandustekstidena artikuleeritud, ei pruugi need kaanonilooma spetsiifika tõttu lugejani jõuda (need ei kajastu õppekavadesse ega levi trükis), mis tähendab, et puudub võimalus selle kõne kuulmiseks ja mõistmiseks. Samuti on oluline silmas pidada, et ka orjanarratiivid, võib-olla rohkem kui muud ilukirjandustekstid, on kirjutatud oma poliitilisest eesmärgist tulenevalt mingitel kindlatel tingimustel. Kes neid tingimusi määrab ning kuidas need muudab neis lugejani toodud subalterni häält, on taas üheks tähtsaks küsimuseks. Orjanarratiivide autorid kasutasid strateegiliselt kaasaegsete populaarsete kirjandusžanrite konventsioone, et oma sõnum lihtsamini lugejateni tuua, mis tähendab, et nende hääl ei ole valitsevast diskursusest mõjutamata. Nende tekstide autorid teadsid, kuidas on otstarbekas oma kogemusest kõneleda, et tuua seeläbi kaasa soovitud muutusi ühiskonnas. Samast mõjuväljast on sirgunud ka fiktsionaalsed orjust kujutavad tekstid, milles on orja kui subalterni kogemust vahendatud jutustajakõne ja autorinägemuse kaudu, mis kumbki ei ole diskursiivsetest muutujatest puutumata.

Minu eesmärgiks on uurida käesoleva magistritöö kontekstis asju pisut ümberpööratud nurga alt ja vaadata, kas subaltern on sobivaks märksõnaks, mille abil uurida ja kirjeldada orjuse kujutamise viise ilukirjanduses ja analüüsida taolise temaatikaga tekstide poeetikat. Spivaki teooria kontekstis loeksin kirjandustekste suurte metafooridena subalterni kõnele, mis võimaldab omakorda uurida, milliste tekstuaalsete vahendite abil on need metafoorid üles ehitatud. Postkolonialistlik teooria pakub eesotsas Spivaki tekstidega võimalusi, et küsida küsimusi kirjandustekstide sisemiste dünaamikate kohta ja käsitleda neis sisalduvat maailma võrdpildina tekstivälisele.

1.2.4 Kas ori on subaltern?

Orjanduse kirjanduslikku kujutamist uurides on oluline vastata küsimusele, kas ori on subaltern. Või veelgi täpsemalt, kas käesolevas töös käsituse all olevas kirjanduses kujutatud ori on subaltern, sest tema vastupanukatsete jõudmine kirjandusteksti näikse talle ju hääle andvat ja seeläbi ta subalternselt positsioonilt vabastavat. Taoline vabastamine toimub aga mingitel kindlatel tingimustel, mis seda häält mõjutavad või moonutavad, mistõttu peaks orjade käsitlemine subalterni märksõnast lähtuvalt aitama välja joonistada selle kõnelemise tingimused.

Alustaksin Vilde romaanis “Mahtra sõda” kujutatud teorjadest, küsides, kas selles romaanis kujutatud orjastatud talupoegade käsitlemine subalternina on võimalik? Selle võimalikkuse näib kahtluse alla seadvat teoses kujutatud orjadele omane enese- ja klassiteadvus. Vilde on kujutanud oma teoses siin ja seal talupoegade üsna selget eneseteadvust, mis võimaldab neil nõuda oma õigusi olukorras, kus nad märkavad endile tehtud ülekohut: ““See on seaduse vastu!” hüüdis Tilli Otto ägedalt. “Me ei lase oma õigust ära võtta, mis keiser meile on and!”” (Vilde 2007: 246). Sellest lühikesest tsitaadist peegelduvad nii romaanis tegutsevate talupoegade ise- kui klassiteadvus, mille olemasolu näib esialgu takistavat talupoegade käsitlemist subalternina spivaklikus võtmes, sest teoreetik ise on sellise teadvuse olemasolu suhtes skeptiline. Tilli Otto hüüatusest aimub aga teorjade ühtehoidmist ning pretensiooni mingisugustele poliitilistele nõudmistele, mis peaksid nad subalterni positsioonilt justkui vabastama. Seejuures on oluline, et Vilde kujutatud talupoegadel enamasti puudub nii märkimisväärne haridus kui kirjaoskus²⁰, millest hoolimata näivad Mahtras mässanud mehed olevat oma allasurutud positsioonist teadlikud, nagu seda eeldasid Foucault ja Deleuze, olgugi et Spivak oma artiklis säärast mõtlemist jõuliselt kritiseerib.

²⁰ Erandiks on tegelane Ants Tertsius.

“Mahtra sõjas” otsivad talupojad võimalusi oma hääle kuuldavale toomiseks ning neile vajalike õiguste kehtestamiseks pigem teadlikult kui kogemata. Olgugi et subalterni poliitilise tegevuse eelduseks on, et nad ei tee “seda mitte ideoloogiliselt äratuntava ‘teadvuse’ alusel, vaid stiihiliselt, metsikult” (Kirss 2009: 907). Kuna talupoegade teadlikud artikuleeritud kõnelemiskatsed on suunatud kurtidele kõrvadele, kasvab nende tegevus üle vägivaldseks mässuks. Talupoegade “kõnelemise” kaks faasi (poliitiliste nõudmiste artikuleerimine ja mäss) ei olnud aga lõpuni organiseeritud poliitilised aktsioonid.

Lisaks puudevale poliitilisele identiteedile või teadmisele endast kui alla surutud poliitilisest subjektist on subalternil teinegi defineeriv omadus. Nagu eelnevalt mainisin, on subalternsuse juurde justkui olemuslikult kirjutatud, et sellelt positsioonilt artikuleeritud kõnelemiskatsed on patoloogiliselt valesti mõistetud ja rõhutute “kõneaktid ei ole domineerivates representatsioonisüsteemides kuuldavad või äratuntavad” (Morton 2003: 66). Valitsevas diskursuses puudub sageli subalterni mõistmise vajadus, rääkimata selleks vajalikust sõnavarast. Mõisnikule on tarviline ja kasulik talupoja defineerimine mässaja ning tänamatu matsina, et oma “kasvatusmissiooni” õigustada.

Kõnelemine, millele Spivaki essee “Kas subaltern on kõnevõimeline?” pealkiri viitab, ei ole kõigest verbaalne tegevus. Kõnelemist on käsitletud seal metafoorse mõistena, mida iseloomustab nii kitsam kui laiem mõõde. Esimene neist tähendustest viitab tõepoolest keelelise väljenduse oskusele, selle võimalusele ja kõneleja verbaalsele või retoorilisele võimekusele (konkreetsele verbaliseerivale ning artikuleerivale tegevusele), kuid kõige laiemalt võib käsitleda “kõnelemisena” igasugust subalterni tegevust, milles on võimalik näha tema reaktsioon enda olukorrale. Nii võib käsitleda Spivaki essees subalterni näitena toodud Bhubaneswari Bhaduri enesetappu kui kõnelemise katset, mida kõigele vaatamata valesti loeti. Küsimus ongi siinkohal selles, et repressiivselt organiseeritud ühiskonnas valitsev diskursus on sageli võimetu subalterni metafoorsetes “lausungites” kõnelemiskatseid, agentsust või lihtsalt “reaktsiooni oma (kui rõhutu) olukorrale” ära tundma, isegi kui see on rõhutatult tema tegevuses väljendatud. Viidatud tegevuste hulka

kuuluksid sel juhul igat laadi organiseeritud või ka stiihilisema vastupanu (ehk kõnelemise) katsed.

Samuti on siinkohal oluline küsida, kuidas/mil viisil on konstrueeritud teadmine subalterni kohta? Kuidas on konstrueeritud subaltern kui subjekt? Sellest teadmisest oleneb võimalus subalterni mõistmiseks. Nagu Vilde teos ka demonstreerib, on teadmine subalterni kohta konstrueeritud ühiskonnas viisil, mis ei lase selle üle domineerival ühiskonnagrupil tema tegevust ratsionaalselt tõlgendada. Valitsev võimudiskursus ei paku selleks mõisteid ega vahendeid. Sellist seisukorda on kirjeldanud Foucault, kelle subjektsusteooria lähtub just subjekti konstrueerivatest sotsiaalsetest suhetest. Lääne tsivilisatsioonis on võim teinud tema sõnul moderniseerumisprotsessi käigus läbi olulise muutuse, kujunedes nähtavast võimust distsiplinaarvõimuks. Foucault' mõttekäiku on Rein Raud selgitanud järgmiselt:

“võim allutab endale koguni viisid, kuidas inimesed saavad asjadest rääkida või neist üldse midagi teada, sest aktsepteeritavad on ainult sellised eneseväljendused, mis järgivad vastavate diskursuste (reeglid) – isegi kui need eneseväljendused võtavad kehtiva süsteemi vastu mässamise kuju” (2011: 318).

Vilde demonstreerib “Mahtra sõjas”, kuidas talupoegade mässukatsete tõlgendamine vastavalt mõisa võimudiskursusele viib nende kõnelemiskatsete vääritlemistmõistmisele. Romaani lehekülgedel kirjeldatud mässu iseloomu arvestades võiks kokkupõrget vene soldatite ja talupoegade vahel kõnelemiskatse asemel hoopiski karjumiskatseks nimetada, kuid sellegipoolest ei ole seda pea keegi kuulmas. Talupoegade püüd uue seaduse kohta seletust nõuda satub ühtelugu ummikusse:

“Hingekarjane, kelle palvel ta praegu asjata oli käinud, oli saks nagu iga teinegi ja mõisnik nagu iga teinegi; mida Ants endamisi kartlikult oli ennustanud, oli tõeks läinud: õiguse asemel andis see mees neile odavaid noomitusi, kergenduste asemel kuulutas ta neile orjuse edasikestmist. Mis mõisnik nõuab, on õige, ja kes mõisniku käsku täidab, täidab jumala käsku... Nii ei võinud aga lugu ometi olla. Uus seadus oli ju keisri poolt selleks antud, et piinatud talupoja ülejõulist koormat kergendada” (Vilde 2007: 259–260).

Uut seadust ei seletata teoorjadele piisavalt ning seepärast lõppevadki nende katsed nõuda keisri sõna mööndusteta rakendamist verise kohtumõistmisega peatükis “Kurbmängu lõppvaatus”.

Mässajate süüd pehmendavaid asjaolusid üritab mõista (nende kõnelemiskatset lugeda ja interpreteerida) ja kommenteerida romaani jutustaja, kes toob mässu algpõhjustena välja muu hulgas talupoegade sajandeid kestnud rõhumise, nende puuduliku keeleoskuse, uue seaduse väärilti seletamise ning kohmakuse, millega see rahvani toodi: “Talurahva pärastistes eksiarvamustes ja visas umbusalduses osalt süüdi oli see kindluseta ja ühtluseta viis, kuidas temale uue seaduse ilmumisest teada anti” (Vilde 2007: 157). Ometi ei puutu need põhjused, mis teose jutustajale ilmselged näivad, kohtumõistjate kõrvu, sest oma õigusi nõudvates talupoegades ei nähta rõhutatud alamklassi, vaid verejanulisi mässajaid, keda laiskus ja lihtrahvale omane vaimupimedus on vägivallale ahvatlenud. Parun Heidegg peab talupoegade õigusenõudmist nimelt hoopiski eestlase laiskuse väljenduseks: “Meie oleme teile laiskvorstidele enam lubanud, kui teie väärt olete” (Vilde 2007: 169). Nii kaobki teoorja õiguse- ja selgusenõudmine tõlgenduslikku tühimikku²¹. Rõhutatute katse rääkida summutatakse ning talupoeg surutakse avaliku ja verise karistamisakti läbi taas ning tugevamalt subalternsesse positsiooni.

Lisaks kaastundlikule jutustajale kommenteerib Vilde mõisaühiskonnas domineerivat iganenud võimudiskursust läbi Juliette Marchandi tegelaskuju, kes püüab samuti mõista mässu tegelikke põhjusi: “Rahutuste põhjused jäid Juliette’ile kaunis tumedaks: ta kuulis härraskonna jutust ainult, et talupojad olla tänamatud, häbematud, täitmatud ja rumalad. [---] Tohver jälle sosistas sakste kavalusest ja ihnusest, ilma et ta midagi oleks mõistnud põhjendada ja seletada” (Vilde 2007: 265–266). Kujutades selle tegelase ponnistusi uue seaduse ümber tekkinud pingete selgitamisel, illustreerib Vilde, kuidas teadmine on mõisaühiskonnas konstrueeritud ja vahendatud.

²¹ Selline tühimik iseloomustab ka reaalse Mahtra mässu sündmuste tõlgendamist kaasajal: “Baltisaksa autori W. F. Eichhorni meelest polnud aga Mahtras tegemist millegi enamaga kui ‘üksikute joobunud meeste kahetsemisväärse väljaastumisega’.” Vt *Lust, Kersti* 2007. Mahtra sõja tähendus omas ajas ja ajaloomälus. – Rmt. *E. Vilde* “Mahtra sõda” Tallinn: SE&JS, lk 429 – 434.

Tõlgenduslik tühimik, mis talupoegade kõnelemiskatse neelab, on suuresti tingitud asjaolust, et valitsev võimudiskursus võimaldab mõisnikel käsitleda talupoegade tegevust kui organiseeritud pahatahtlikku vastuhakku seisuslikule ülemvõimule, mis oli Balti parunite jaoks jumalast määratud eesõigus. Mässukatse on mõisnikele vajalikuks tõestuseks talupoegade tänamatusest ja barbaarsusest ning tõestab neile, et mõisniku “kasvatustöö” on oluline:

“Muudkui talupojad ise oma patupimeduses ei taha oma ülemaid usaldada, nad tasuvad nende heategusid sõnakuulmatuse ja käsutäitmatusega [---] Aga ka talurahva ülemad, mõisavanemad, on armuheitlikud. [---] Teie näete sellest, et teie ülemad kurjategijate pealegi halastavad, sest et nad oma talurahvast armastavad” (Vilde 2007: 392–393).

Vilde demonstreerib selle kirjeldusega, kuidas valitseva võimudiskursuse tingimustel võrsub talupoegadest teadmine, mis kindlustab isandale tema positsiooni ja teeb orjade kõne mõistmise võimatuks. Tema romaan näitab, et subalterni kõne valesti tõlgendamise võimalus on orjanduslikku ühiskonnakorraldusse eesmärgipäraselt sisse kirjutatud. Vastupanu, mis on samuti orjandusliku süsteemi osa, põlistab tegelikult selles sisalduvaid vastandusi, nagu juhtus “Mahtra sõja” puhul. Vastavalt eelnevalt kirjeldatud Hegeli isanda ja orja dialektikale annab talupoegade mässamine tunnistust pigem Balti paruni vajalikust kohalolust siin maailmanurgas, sest tema ülesanne on vastaline talupoeg isalikult ümber kasvatada ja tsiviliseerida. Vastuhakk on seega orjandusliku ühiskonna struktuuri seisukohalt vajalik, olgugi et isand seda vastuhakku kardab. See annab tunnistust tema ülimuslikkusest ja vajalikkusest (kuid võib halvimal juhul siiski kaasa tuua ühiskondlikud muutused). Seega võib igasuguse mässu kui kõnelemise katse tulemuseks olla isandate ülemvõimu põlistamine (ambivalentne olukord, sest isand elab selle ülestõusu hirmus).

Sarnast võimu ja teadmise vahekorda kirjeldab oma romaanis “Armas” Toni Morrison. Romaani kesksesks sündmuseks olev lapsetapp muutub istanduseideoloogia tingimustes valgete isandate moraalse ülemvõimu kinnituseks. Autor kirjeldab selles teoses, kuidas see sündmus funktsioneeris orjapidajatele kui tõestus mustanahaliste orjade “metsikusest”. Sethe kõnelemiskatse oli neile: *“All testimony to the results of a little so-called freedom imposed on people who needed every care and guidance in the world to*

keep them from the cannibal life they preferred' (Morrison 2004: 177). Romaani peategelast orjusesse tagasi viima tulnud mehed võtsid maja 124 kuuris juhtunud stseenist kaasa teadmise, mis on vastupidine näiteks romaani lugeja omale, sest viimane elab teistsuguses diskursiivses kontekstis. Mehed lahkuvad teadmise, mille kohaselt on nende tegevus mustanahaliste orjade kaitsjatena vajalik, ja nii ei olegi Sethel võimalik selle teo läbi kõneleda ei ahastava ema häälel ega süsteemi poolt väärkoheldud naise häälel. Tema kõne on vaigistatud ka siis, kui ta on jõudnud vabadusse.

Subalterni määratlemine Morrisoni tekstis on võrreldes Vilde teosega üheaegselt lihtsam ja ka keerulisem ülesanne. Morrisoni romaanis kujutatakse tegelasi, kes on orjusest välja pääsenud ja taoline liikumine peaks nad subalternselt positsioonilt vabastama ning looma kõnelemiseks võimalused. Teose keskmes on aga naistegelane, keda orjusekogemus jääb kummitama ka vabaduses, kus tema kõnelemiskatsed samuti vaigistatakse.²² "Armas" ei ole romaan, mille tegelased lööksid kaasa suurejoonelises vastuhakus, mis kõneleks nende poliitilisest eneseteadvusest, kuid nende vabadusepüüdlused kõnelevad siiski mingist enesemääramise soovist. Morrisoni teksti ajutine krüptilisus selle enesemääramise soovi kirjeldamisel illustreerib, kuivõrd raske on taastada teadmist ajalooliselt vaigistatud subalterni kohta ja tuua ta kõneni. Sarnaselt Vildele kujutab Morrison orjastatud inimeste kõnelemiskatseid, mis ei jõua tekstisisises maailmas "kuuljate" kõrvu, mistõttu tundub nende käsitlemine subalterni märksõnast lähtuvalt õigustatud.

²² Teose analüütilises peatükis kõnelen selle vaigistamise teemal pikemalt ja põhjalikumalt.

2. Romaanide kontekstualiseerimine. Tüviteksti mõiste

Järgnevas peatükis tegelen romaanide “Mahtra sõda” ja “Armas” kontekstualiseerimisega vastavalt tekstide toimimisele neid ümbritsevas kultuuris. Selleks olen muuhulgas abiks võtnud mõiste tüvitekst, mis võimaldab lisaks romaanide temaatilisele ühtlusele juhtida tähelepanu nende sarnasele funktsioneerimisele ümbritsevas kultuuris ning kirjandustraditsioonis ja läbivalgustada tekkinud paralleele.

Jaan Unduski tutvustatud mõiste “tüvitekst” on metafoorina võrdlemisi pretensioonikas. Idee, mida see mõiste sisaldab, on Unduski sõnul “meeletu”, sest tüvitekst on tekst, mille võimuses on luua rahvus (1994: 148). Selleks, et liigitada mõnda kirjandusteost tüvitekstide hulka, peab see vastama nii erinevatele tingimusele. Esiteks peavad sel olema vastavalt mõiste bioloogilisele taustale “juured”, kas folklooris, üldises kultuurikontekstis, ajaloos või eelnevas kirjandustraditsioonis. Teiseks peab see seisma tugevalt ning püsima murdumatult kõikides tormides, mis kirjandusmetsa raputavad – tüviteksti olulisus kultuuris peaks säilima vaatamata hetkel kirjandusmaastikul (kui kasutada taaskordset metafoori) esinevatele populaarsetele suundadele. Kolmandaks ajab tüvitekst “võrseid” – seda tsiteeritakse, kirjutatakse ümber ja adapteeritakse teiste kunstiliikide tarbeks jne.

Marin Laak on juhtinud tähelepanu sellele, kuidas alates “tüviteksti” mõiste kasutuselevõtmisest on termini tähendusväli järjest laienenud. Tegemist on mõistega, mida kasutatakse rahvust loovate tekstide tähistamiseks, ja lisaks on sellest argikasutuses kujunenud “mingi olulise/viljaka nähtuse sünonüüm” (Laak 2013: 193). Samuti tarvitatakse sõna “tüvitekst” kaanonilooma kontekstis “kirjandusajaloo ja kultuurimälu seisukohast oluliste, klassikaliste teoste kohta” (Samas). Üheltpoolt kahandab taoline täheduste paljusus mõiste teoreetilist potentsiaali, sest tundub ühe esmapilgul kitsendava termini alla valimatult koondavat kõik kultuuris olulised tekstid. Teisalt aga võimaldab mõiste laienenud haare selle alla ühendatud tekstide puhul märgata nende sarnast (tüve taolist) funktsioneerimist kultuuris. Tüviteksti kui bioloogilise tähendusi kandva terminiga on

võimalik kirjeldada, kuidas toimib ideede või ka kujundite ülekande tekstide vahel. Just tüvi on selleks kanaliks, mis viib toidu juurtest okstesse. Mõiste ainulise tähenduse vastu kõneleb ka tõdemus, et metsaski on puid palju. Tüviteksti mõiste tähenduste paljusust võiks seega näha pigem inspireeriva kui piirava võimalusena, mis lubab liikuda üksikult üldisemale ja vastupidi.

Lisaks traditsiooni rajavale funktsioonile, mis seisneb teistele tekstidele eeskujuks ja inspiratsiooniks olemises, omavad tüvitekstid kultuuris talletavat, selgitavat ja pühitsevat funktsiooni. Need mängivad kaasa kultuurimälus, mõtestades minevikku ja talletades selle jäetud pärandit. Seejuures toimivad need iselaadsete mnemotehniliste vahenditena, mis soodustavad kollektiivset ajaloomõistmist. Ajaloolane Marek Tamm on kirjeldanud, kuidas ajaloo ja rahvuse mõistmine on narratiivne protsess, mille puhul on oluline roll täita just kirjandustekstidel, mis võimaldavad erinevate lugude läbi siduda kollektiivi mineviku ühtseks tähenduslikuks tervikuks (Tamm 2012a: 60).

Morrisoni ja Vilde tekstid sobituvad esmapilgul tüviteksti mõiste erinevate tähendusdimensioonide alla. Vilde romaani tüvitekstilisus ilmneb selle olulisuses rahvust loova ja rahvuslikku ajaloomõistmist koordineeriva tekstina, mis funktsioneerib eesti kultuuri ja ajaloomaastikul ühe osana sellest narratiivist, mida Marek Tamm nimetab “eestlaste suureks vabadusvõitluseks” (Tamm 2012a). Seevastu Morrisoni “Armas” toimib tüvitekstina Aafrika-Ameerika kirjandustraditsioonis, funktsioneerides samuti ajaloo mõistmise vahendina, mis on muuhulgas oluline mustanahaliste ameeriklaste kultuurilise identiteedi loome seisukohast.

2.1 “Mahtra sõda” kui tüvitekst

Vilde teose kultuurilise funktsiooni uurimise puhul saab kõige olulisemaks tüviteksti võime luua rahvust. Selle protsessi eelduseks on jagatud mälu pagas ja ühine ajaloo mõistmine, mille puhul Marek Tamm rõhutab just narratiivi olulisust (Tamm 2012a: 52). Narratiiv seob erinevad minevikus juhtunud sündmused üheks tähenduslikuks tervikuks, mis saab rahvuse

loomise aluseks. See tervik ei ole Tamme sõnul aga minevikus endas kuidagi juba olemas, oodates ainult päevalgele toomist, vaid on narratiivse mäletamisprotsessi kaudu loodud: “Sündmused ise ei leia aset mingitest kindlatest mustritest lähtudes, vaid need sündmused paigutatakse alles kultuurimälus teatud mustritesse, mille sees nad omandavad kindla tähenduse” (Samas: 53). Taolistesse narratiividesse uskumine on rahvuse loome seisukohast oluline ja neis kahtlemine lööb kõikuma midagi fundamentaalset. Tamm peab kohalike narratiivide loojate ja põlistajatena tähtsaks just kirjanike panust: “Eesti rahvuslik ajalookultuur on olnud eeskätt kirjanike kujundada. Ajaloolaste ülesandeks on jäänud käibivate käsituste teaduslik lihvimine, allikate ja autoriteetidega toestamine“ (Tamm 2012b: 65). Tüvitekstid toimivadki taoliste šabloonidena, mis aitavad minevikus toimunud sündmusi kirjanduse kaudu tähenduslikuks tervikuks siduda, andes sealjuures rahvuse loomisprotsessile teatud müütilise mõõtme.

Unduski käsitluses ei ole eesti kultuuris “Kalevipoja” kõrval teistele rahvust loovatele tüviteksid ruumi. Ta ei arva tüvitekstide hulka ei autentset rahvaluulet, Jakobsoni isamaakõnesid ega Tammsaare “Tõde ja Õigust” (Undusk 1994: 147). Ometi ei saa ühtegi neist mainitud teostest jätta eestlase kui rahvuse loomisel olulisest ühisest ajaloomõistmisest kõrvale. “Kalevipojast” sai selles protsessis “eesti rahvustunde ideoloogiline telg, rahvusliku ajaloomütoloogia, süvakujutelmade ja mõttemallide **ärataja** (minu rõhutus – K. N.)” (Samas). Ometi ei ole see ainus tekst, mis on mänginud olulist rolli eesti rahvusliku ajalooteadvuse kujundamisel. “Kalevipoeg” on küll eestlaste eneseteadvuse tärkamiseks eeldused loonud teos, kuid ei saa sugugi kindel olla, et meie rahvuskuvand oleks selline nagu see on praegu, ilma teiste kultuuris oluliste tekstideta, mille hulka kuuluvad Rein Veidemanni käsitluses muuhulgas ka laulupidu ning Marek Tamme järgi Eduard Bornhöhe “Tasujast” alguse saanud Jüriöö-tekstid. Tüvitekst ei ole seega mõiste, millest saab rääkida eranditult ainsuses.

“Kalevipoja” ilmumist võiks seega pidada algimpulsiks, mis käivitas eesti rahvuse loomise protsessi, millesse panustavad veel teisedki kultuuris olulised tekstid. Nii on ka Georg Julius Schultz-Bertram oma kuulsas üleskutses “Andke rahvale eepos ja ajalugu, ja kõik on võidetud!” eepose ja ajaloo loomise protsessid üksteisest eraldanud. Eesti

rahvusliku ajalooteadvuse loomises ja kujundamises mängivad niisiis olulist rolli teisedki kirjanikud peale Kreutzwaldi, kelle hulka julgen arvata nii Unduski poolt kõrvale heidetud Jakobsoni kui Tammsaare.

Ühe taolise narratiivina mainib Tamm Jüriöö ülestõusu lugu. Alates Eduard Bornhöhe “Tasujast”, on sellest ajaloolisest sündmusest välja arenenud mitmeid erinevaid variante ning käsitlusi. “Tasujas” näeb Tamm nii intertekstuaalsete vihjete kui üldise tonaalsuse poolest “Kalevipoja” alustatud traditsiooni edasikandjat. Ta kirjeldab, kuidas “rahvuseepose paatos liikus tekstist teksti, Lydia Koidula isamaalüürikast Carl Robert Jakobsoni, Jakob Hurda ja Jaan Jungi ajalooainelise kirjasõnani, ning leidis ootamatu ja jõulise edasiarenduse Eduard Bornhöhe ajaloolises jutustuses “Tasuja” (1880)” (2012b: 65). Bornhöhe jutustus konkretiseerib ning annab justkui käegakatsutava kuju müütilisele vaenlasele, kellega meie rahvuskangelane juba eepose lehekülgedel võitlust peab.

“Tasuja” ning teiste Jüriöö-tekstide näol on tegemist vastuhaku lugudega, mis on olulised eestlaste rahvusliku ajaloomõistmise ja selle järjepidevuse kujundajana. Laiemalt aga lülituvad Jüriöö tekstid koloniaalsituatsioonist väljakasvanud kirjandustekstide hulka, mis käsitlevad eesti põlisrahva ja võõrvõimude, rõhutud talupoja ja rõhujatest feodaalide vastasseisu ning oma ja võõra problemaatikat. Tegemist on lugudega, mis kujutavad Marek Tamme poolt “Suureks Lahinguks” või “Eestlaste suureks vabadusvõitluseks” nimetatud ajalooliste sündmuste ahelat, mille iga üksik episood seisnes “sakslaste vastu ja iseseisvuse eest peetud võitluses” (Lust 2007: 432). Suure Lahingu episoode kujutavad tekstid lülituvad omakorda traditsiooni, mis hõlmavad teisigi, kasutades Kersti Lusti sõnu, “võõra ikke alt vabanemise eest peetud võitluse” kirjanduslikke tõlgendusi (2007: 434). Selle traditsiooni hulka kuuluvad tekstid tegelevad mitmete eri vastuseisudega, mille hulgas Lust märgib ära Muistse vabadusvõitluse, Jüriöö ülestõusu, Mahtra sõja, Vabadussõja ja metsavendluse.

Sellesse traditsiooni mahub Jüriöö-tekstide kõrvale ka Eduard Vilde “Mahtra sõda” (1902), mis seisab temaatiliselt Bornhöhe jutustusele üsna lähedal. Olgugi et, teostes kujutatud sündmuseid lahutavad sajandid, tegelevad mõlemad Eesti põlisrahva vastuhakuga feodaalsele ülemvõimule ja talupoegade rõhumisele. Vilde ajaloolise romaani näol ei ole

tänapäeval võib-olla küll tegemist tüvitekstiga *per se*, sest selle tähtsus kooli kirjandusõpetuses on vähenenud nii, et vanema põlvkonna esindaja peab nooremale sedastama: “*Kammoon!* Vilde on Eesti kirjandusklassik” (Endre 2007: 6). Romaani mõju selle kaasaegsele lugejale oli aga Mall Jõgi sõnade järgi väga suur: “Vaevalt leidis sada aastat tagasi kirjaoskajat eestlast, kes polnud lugenud ‘Mahtra sõda’” (Jõgi 2007: 416). Vilde romaani aktuaalsus võib nüüdisajal olla küll kahanenud, kuid selles kujutatud seitsmesaja-aastase orjaikke all ägav talupoeg on sama oluliseks tegelaseks eestlaste ajaloo- ja kultuuri mõistmiseks loodud narratiivis kui seda on Jüriööl tõrvikut tõstev Tasuja või Vargamäel adra taga ähkiv ning Pearuga kaklev Andres. Olgugi et “Mahtra sõda” ei paku kultuurile nii palju siirdeid (näiteks erinevaid teatrilavastusi või ümberkirjutusi) kui näiteks “Kalevipoeg” või “Tõde ja õigus”, panustab see oluliselt eestlase ajaloomälus valitseva oma ja võõra problemaatika seletamisele ning selle vastuseisu kui eestlust mingi piirini määrava elemendi põlistamisele.

Rein Veidemann, kes liigitab muuhulgas laulupeo tüvitekstide hulka, toob antud mõiste ühe olulise tunnuseks välja tõiga, et see “on mingi kultuurilise identiteedi keskmes” (1999). Kultuuriline identiteet ei teki aga iseenesest, vaid on loodud ja kinnitatud kultuuris ringlevates tekstides, mis ei pruugi hõlmata ainult kirjandust. “Mahtra sõda” pakub ühte sellist narratiivi, mis põlistab kuvandit eestlasest kui orjarahvast. Samuti mängib antud romaan kaasa meie kultuuris levinud kolmefaasilises ajalookäsitluses, mille püstitas Carl Robert Jakobsoni oma esimeses isamaakõnes (1868), milles ta jagas eestlaste ajaloo valguse-, pimeduse- ja koiduajaks. “Mahtra sõda” sobib Jakobsoni loodud skeemi, kirjeldades tumedat orjaaega, kus mõisatallis pekstavate talupoegade karjed panevad mõisaõue kajama nii, et “naisterahvad pistavad näpud kõrvadesse ja poistel kukub süda saapasäärde” (Vilde 2007: 23). Selles tekstis kujutatakse eestlast kui ranga ja ülekohtuse süsteemi ohvrit, kes temale osaks langenud ebaõiglusest hoolimata ei ole mitte alati passiivne ja allaheitlik, vaid asub vajadusel “vahvalt” oma õiguste eest võitlema. Teisalt asub romaan jõuliselt mõjutama lugejate arusaamist Jakobsoni ellu kutsutud ajalooskeemist endast. Mall Jõgi kirjeldab, kuidas Vilde teost lugedes muutub “seitsmesaja-aastane orjaöö [---] veel hallimaks, tumedamaks, masendavamaks” (2007: 418). Tegemist on mõjude

vastastikuse liikumisega, kus ajaloo mõistmiseks tekkinud ja pidevalt arenev narratiiv asub domineerima ühe konkreetset kirjandusteose üle ning see omakorda annab oma panuse antud narratiivi edasisse kinnistamisse kultuuris.

Vilde romaanis kujutatud peksustseenid, mis eranditult toimuvad ebaõiglastel põhjustel, süvendavad rahva mälus elavat pilti Eesti ajaloost, mille keskel haigutab pime “auk”, mis on täidetud võõrvõimude ülekohtu ja talupoegade kannatustega. Teoses kujutatud “aadli kitsarinnalisus, tagurlikkus ja südametis ühelt poolt, talurahva ränk töörohke elu teisel poolt,” mängivad mõjuvalt kaasa rahvusliku ajaloo mõistmiseks tarvilises narratiivis, mis seisneb põhjendamatute ebaõigluste ja rõhumise tekitatud jadas (Jõgi 2007: 415). See on rõhuja ja rõhutu vastuseisu kujutav lugu, milliseid leidub eesti kirjandusloos “Tasuja” ning “Mahtra sõja” kõrval veel teisigi.

Iga taoline narratiiv mängib aga kaasa kohati klišeesse kalduvas skeemis, mille ühel pool seisab tugev, töökas ning temale osaks saanud rõhumisest hoolimata õilis talupoeg ning teisel pool rikas, kasuahne ning silmakirjalik mõisnik. Vilde romaani esimesed peatükid on selle binaarse vastuseisu ilmekateks näideteks. Esimeses peatükis kirjeldab Vilde raamatu ühte peategelast Völlamäe Päärna, kes astub enda heaolust hoolimata talutüdruk Kulbi Kai kaitseks välja. Vilde on siin loonud tegelase, kes “ületab vaimselt ja kõlbeliselt aadlike” (Mihkla 1972: 270). Tema kirjeldatud talupoeg on küll pisut tahumatu ja kirjaoskamatu, kuid ta on moraalne ning arenenud õiglustundega. Luues Päärna sarnaseid tegelasi, kellele langeb vaatamata nende kõlbelisele üleolekule osaks alandav ihunuhtlus, toob Vilde teoorjuses kui majanduslikus institutsioonis peituvat ebaõigluse veelgi reljeefsemalt esile. Kirjanik kujutab orjandust kui süsteemi, mis keelab talupoegadele inimväärikuse, milleks neil on autorinägemuses oma vooruslikkuse tõttu sama suur, kui mitte suuremgi, õigus kui mõisa-aadlil. Vilde kirjeldab orjanduslikus ühiskonnas valitsevat seisuslikkusel põhinevat hierarhiat, millel puudub moraalne õigustus.

Selles süsteemis peituvat ebaõigluse joonistab Vilde välja romaani teises peatükis kujutatud peksustseenis. Verist episoodi jälgivat parun Heideggi kirjeldab jutustaja siin erilisel külmaverelise mõisnikuna, kes ei näe talupoja kallal rakendatavas vägivallas midagi inimsusevastast ega eriskummalist:

“Parun Heidegg aga seisab tallis karjuja juures, näeb, kuidas iga hoop verise vorbi selle ihusse löikab, ja julgustab peksvat vahimeest taga, et ta mitte õigust silmast ei kaotaks. Parun Heidegg ei tee ju midagi muud kui õigust. Süüdlasi peab karistama, muidu lähivad inimesed hukka” (Vilde 2007: 23).

Vilde kasutab taolist irooniasse mähitud jutustajakõnet, et juhtida tähelepanu orjanduslikus süsteemis peituvale kurjusele. Tegelaskõne kõrval teeb ta seda just läbi romaani jutustaja, kes oma iroonilistes märkuste kaudu positioneerib end vastasseisus talupoeg-aadlik esimestega ühele poolele. Jutustaja pöörab ümber mõisaideoloogiast johtuva vastanduse, mille kohaselt tuleks sinne põlisrahvas “isalikult” ümber kasvatada, et neist tsiviliseeritud inimesed teha.

“Mahtra sõjas” paistab Vilde taolise väärarusaama vastu suisa programmilist võitlust pidavat. Kirjanik ei pea siinkohal kasutama palju sõnu, et kehtestada talupoja “kasvatustööd” saatvaid väliseid parameetreid. Ränkraske rehepeks, kärkiv ülevaataja, “aganane leib”, talupoja turskel turjal tantsiv kiltri kepp ning mõisatallis vinguvad vitsad on vaid osa reaaliaid, mis on seotud teoorja igapäevaeluga ning selle “kasvatustööga”, mida mõisnik nende abil läbi viib. Taoliste vägivaldsete kasvatusriistade taustal jalutavad aga mõisapere lapsed, kes toimuvat sugugi imeks ei pane. Lapsed, kes võtavad mõisatallist kostuvat kisa kui midagi enesestmõistetavat, illustreerivad ilmekalt süsteemi, milles orjuse ideoloogilisi põhjendusi mõisnike seas ühelt põlvkonnalt teisele edasi antakse: “Neid ei lööda ju mitte nalja pärast, vaid neid karistatakse süü eest [---] meile ei ole see ju mingi uudis. Meie oleme seda küllalt ennegi kuulnud” (Vilde 2007: 25). Laste rahule kontrastiks kujutab Vilde mõisa guvernant preili Marchandi reaktsioone, kes haritud ning Läänest tulnud inimesena on sügavalt vapustatud eesti mõisates kasutatud keskaegsetest karistusmeetoditest. Koolipreili kui mõisale lähedase tegelase vastumeel seal valitseva olukorra suhtes seab orjanduse kui institutsiooni ideoloogilised põhjendused samuti kahtluse alla.

Vilde karakterilooime võitleb omakorda arusaamaga talupoegade orjusest kui millestki looduslikult ettemääratust. Sellist seisukohta kirjeldab Ilmar Talve järgmiselt: “Aadli jaoks oli talupoegade pärisorjus loomulik ja Jumalast seatud kohustus ning kord. [---] Kuigi ta oli isand, oli aadlike eneste arvates tegemist rohkem paternalismiga” (2004: 311).

Kujutades talupojast protagonisti teda kasvatada püüdvast mõisahärrast kõlbeliselt arenenumana, demonstreerib Vilde mainitud käsitluses peituvaid kitsaskohti. Ta paljastab orjuse kui majanduslikule ebavõrdsusele ülesehitatud süsteemi, mida ei õigusta selle kunstlik ümbernimetamine kõlbeliseks kasvatusprojektiks. Taolise väärarusaama vastu võtab sõna ka F. R. Kreutzwald ühes erakirjas G. Schultz-Bertramile: “Ma ei suuda aru saada, mispärast tuleksid eestlased ja lätlased enne sakslasteks või venelasteks muuta, et neist inimesi teha. Puhtinimlikkusel pole ju rahvuslikkusega midagi tegemist” (Jansen 1989 järgi: 87). Kreutzwald ja Vilde näitavad inimlikkust kui rahvusülest omadust, mis nõuab eestlasele enesemääramisõigust sakslaste ja venelaste kõrval.

Vilde karakteriloomes seab orjanduse kui institutsiooni, mis jagab privileege seisuslikkuse alusel, ideoloogilised õigustused kahtluse alla. Kirjanik rõhutab talupoegi ühendavat moraali- ja õiglusetunnet, mille taustal mõjuvad nendele osaks langenud kannatused veelgi ebaõiglasemalt. Seda rõhutatud ühiskonnaklassi ühendavad kõlbelised väärtused muutuvad aga piisavaks põhjenduseks, et siinse maa põliselanikele omistada mingit muud rolli kui “tööloom”. Seega võtab Vilde teos osa poliitilisest projektist, mis on seotud vastuseisu orjad-saksad fundamentaalsete aluste muutmisega. Vilde romaani ideoloogilises profiilis peegeldub uus arusaam siinsest põlisrahvast, kes ei ole ilmtingimata orjaks loodud. Roman on üks etapp eestlase uue rolliteadvuse kujunemises, mis alates Kreutzwaldist ning jätkudes Jakobsoniga, viib mõtteni, et “mina kui selle maa põliselanik peaksin olema ka sellel maal peremees” (Jansen: 1989: 83). Seega mängib Vilde roman kaasa eesti rahvuse kujundamise projektis, pakkudes meie enesemääramisõigusele moraalseid õigustusi.

Eelneva valgel võiks seega “Mahtra sõda” ilma suuremate kahtlusteta nimetada eesti rahva kollektiivset ajaloolist narratiivi konstrueerivaks tüvitekstiks, mis põhineb sügavalt siinsetest poliitilistest oludest välja kasvanud oma ja võõra vastandamisel. (Teose tähendusest tänapäeval kõnelen pisut hiljem.) “Mahtra sõja” tüvitekstilise määratluse kasuks räägib ka asjaolu, et selle 2007. aastal ilmunud kordustrukki eessõnas paigutab Sirje Endre teost inspireerinud sündmused ajateljele, mille alguseks on just nimelt "Kalevipoja" eesti- ja saksakeelsete vihikute ilmumine 1857. aastal. Sõja sündmuseid kujutanud teos

toimib seega selle rahvustunde kinnitaja ja põlistajana, mille tekkimise algust meie rahvuseepos märgib. Kui Endre lausub, et “talupojad tulid Mahtra mõisa õuele idee nimel – seisma iseenda tõe ja vabaduse eest” (2007: 7), kõneleb see neid ühendavast ühtekuuluvustundest, mis ei olnud mitte juhuslik, vaid tekkinud läbi erinevate abitekstide, mis sellist tõlgendust toetasid. Rahvustunde kujunemine ja selle seos “Mahtra sõja” taoliste tekstidega on poliitiliselt oluline, sest võimaldas siinsel põlisrahval nõuda enesemääramisõigust. Tüviteksti poliitilise tähenduse mõistmine lisab uue dimensiooni sellele mõistele enesele.

2.2 Romaani “Mahtra sõda” poliitiline eesmärk

Ühel rahvust looval tekstil on seda suurt ülesannet täites kindlasti ka poliitiline eesmärk. Antud asjaolu selgitab muuhulgas, miks “Mahtra sõda” on oma tüvitekstilisust minetamas. Olgugi et Vilde romaan kujutas juba oma ilmumise ajal minevikus aset leidnud sündmusi, oli see oma kaasajas tähtis teos: “ei enne ega hiljem ole ükski kirjandusteos olnud eesti rahva jaoks nii oluline, nii suure huviga loetud kui ‘Mahtra sõda’ XX sajandi hakul” (Jõgi 2007: 417). Teose menu tulenes nii rahvusliku ärkamisaja loodud soodsast eestimeelsest õhkkonnast kui selle ilmumise vahetust lähendusest 1905. aasta revolutsioonile. Siis hakkasid “eestlased taas võimule vastu ning neid peksti taas Eesti lumistel väljadel – nii nagu oli tehtud 1859. aasta kümnendal küünlakuupäeval Mahtra Verepõllul” (Samas). Minevikus aset leidnud sündmuseid kujutades, asus see romaan mängima olulist rolli oma kaasaja avalikus ühiskondlikus dialoogis. Teoses kujutatakse rõhuja ja rõhutute vastuseisu, mis sobis imehästi iseloomustama ka selle kaasaja revolutsioonilist õhkkonda, mis tekkis töölisrahva õigusenõudmise tagajärjel.

Kaasaja poliitilise situatsiooni kommenteerimise kõrval võttis Vilde romaan osa ka teisest poliitilisest projektist, milleks võiks lugeda eestlaste etnilise identiteedi tekkimise jaoks vajaliku ajaloomüüdi püstitamist või siis rahvusliku eneseteadvuse jaoks olulise ajalookirjutuse alustamist. Vilde, kes kasutab oma romaani loomisel mitmeid dokumentaalseid allikaid, suurendab sellega ühelt poolt teose autoriteeti ning teiselt poolt kirjutab sellega Mahtra mässu Eesti rahvusele oluliste ajaloosündmuste hulka. Ajaloolane Kersti Lust on möönnud, et Mahtra sõda kui sündmus ei ole meie ajaloomällu jäänud püsima, sest selles osales rohkem talupoegi kui teistes sarnastes väljaastumistes. Tema sõnul on Mahtra sõja “suureks” kirjutanud just Eduard Vilde oma samanimelise romaaniga (Lust 2003: 122). Vaadeldes rahvuslikku ajalugu kui mingite oluliste sündmuste jada, siis on Mahtra sõja sellesse ahelasse lülitanud eelkõige Vilde teos ning seda saatnud menu. Seega toimib Vilde romaan omas ajas ka poliitilistel eesmärkidel, vastates ootustele, mis veel tänapäevalgi ajaloolistele romaanidele esitatakse. Neid ootusi kirjeldab Linda Kaljundi

ajakirjas Vikerkaar (2010/12) järgnevalt: “see peab tutvustama Eesti kannatuserohket ajalugu välismaale ja kinnitama kohapeal rahvuslikku narratiivi” (Kaljundi 2010: 37). Vilde romaan teeb edukat tööd just kohapealse rahvusliku narratiivi põlistajana. Teos kirjeldab, talupoja ja saksa vastandamist ning Eesti ajaloo mõistmist kui rõhumiste jada.

Siiski ei ole Vilde romaani näol tegemist teosega, mis muutub oma programmilistes taotlustes liialt mustvalgeks – olgugi et, levinud ajaloonarratiiv romaanis esitatud pooltoone sageli tähele ei pane. Kahe mõisaühiskonna sotsiaalse hierarhia äärmuse (talupoja ja mõisniku) vahele jääb veel terve hulk inimesi, kelle positsioon mõisaühiskonnas muudab opositsiooni rõhuja-rõhutu jaotumise rahvuspiiri mööda problemaatiliseks. Taolist ambivalentsi tekitavateks tegelasteks on nimelt mõisateenijad ning –ametnikud, kes mõisatumale ja seega võimule lähemal seistes kipuvad oma positsiooni kuritarvitama. Seetõttu langeb nende tegevus sageli tugeva kriitika alla.

Nii mõnigi mõisateenijates on pärit talurahva seast, mispärast suhtuvad nii romaan kui selle tõlgendused neisse kui äraandjatesse ja oma rahva reeturitesse. Selle seisukoha kinnituseks kõneleb eriti ilmekalt Karl Mihkla raamatus “Eduard Vilde elu ja looming” avaldatud “Mahtra sõja” analüüsiga tegelev peatükk, milles mõisasüdamele lähemal seisvaid tegelasi, kelle hulka kuuluvad nii Kupja-Prits, opman Vinter kui toapoiss Tohver, nimetatakse oma rahva “renegaatideks“ (1972: 269). Need talurahva seast pärit tegelased seisavad mõisaühiskonnas kõrgemal sotsiaalsel positsioonil, mistõttu käsitletakse neid omakasupüüdlike reeturitena. Mõisale lähedal seisvate talupoegade nagu Huntaugu Mihkel kirjeldamisel kasutab Mihkla negatiivsest tõlgendusest laetud fraasi “orjalikult alandlik ja paruni ees lõmitav talupoeg” (1972: 271). Sellest tõlgendusest peegeldub, kuidas sääraste tegelaste poolt esindatud pooltoonid ei ole rahvusmüüdile ning seda loovale narratiivile kasulikud. Mõlemat vastasseisu poolt vaadates on oluline määrata, kas tegelane on “meie poolt” või “meie vastu,” kas ta on oma või võõras.

Ambivalentsete tegelaste olemasolu heidab aga negatiivset valgust kogu rahvuse müüdile, seades kahtluse alla talupoja positsiooni kõlbeliselt aadlikust ülemana. Esmapilgul näib taoliste tegelaste kujutamine nurja ajavat Vilde esialgse karakterilooma projekti, kus ühel pool seisavad silmakirjalikud mõisnikud ja teisel pool õilsad talupojad. Teisalt aga

kinnitab see stereotüüpset arusaama mõisast kui “kurjuse kantsist”. Mida lähemal talupoeg selle tuumale seisab, seda rohkem ta korrumpeerub. Kupja-Pritsu tegelaskuju on sellise kõlbelise liikumise värvikaks näiteks:

“Nad vihkasid ja põlgasid teda. Seda tegid nad esiteks ta liialdatud valjuse ja teiseks selle pärast, et ta alles kuue kuu eest üks nende seast oli olnud, nüüd aga kupjakeppi kandis [---] Kuna teomehed ja vaimud oma leivakotte ja kuubesid korjavad, nuusib kubjas rehe ümber seisvaid hao- ja puuvirnu. Ta teab ju omast käest, et neis ikka midagi taotse peituda, misüle hea kubjas silmad kinni pigistab. Pritsul pole aga asja pime olla. On nad ju kõik tema vaenlased.” (Vilde 2007: 16)

Vilde kujutab Pritsu kõlbelist laostumist, mis tekib seda mööda, mida lähemale ta oma ametilt mõisale liigub. Selline areng tugevdab omakorda mõisa ruumilise positsiooni mõistmist kui orjaühiskonna õelat keskust, millest kõik põlisrahva kannatused alguse saavad. Seega toimib Pritsu-taoliste ambivalentsete tegelaste kujutamine hoopiski saksa ja talupoja vastuseisu süvendava mitte lõhkua praktikan. Vilde ei lasku oma romaanis äärmustesse, kuigi käibiv ajaloomüüt seda sageli teeb, unustades ära vaheklassi kuuluvad tegelased mõlema vastandatud osapoole seas.

Vilde teos on seda mõjuvam, et mitte kõik talupoja omadused ei ole seal liigselt romantiseeritud või heroiseeritud. Tema loodud tegelaskujud on ehedad ja tahumatud mehed, kes saavad julgust pitsist puskarist, sest “kaine talupoeg on arg mehike; tal pole sõnu suus, ei jõudu käes” (Vilde 2007: 296). Nende harimatus ja kirjaoskamatus räägivad aga seda enam kaasa orjuse kui majandusliku ja repressiivse institutsiooni kriitikas. Talupoegade kirjaoskamatuses, mis viib uue seaduse valesitõlgendamiseni, on süüdi liiga raske teotöö ja puuduv haridussüsteem, mis ei paku neile hinge harimiseks ei aega ega võimalust. Tegelaste säärane mitmeplaanelisus lisab Vilde “valgustusprojektile” nii autoriteeti kui usutavust.

“Mahtra sõja” autoriteet ning võime mängida kaasa rahvusliku ajaloomüüdi põlistamisel tuleneb muuhulgas ka selle loomisel kasutatud dokumentaalsest materjalist. Romaani detailitäpne ajalookujutus, mida selle kaasaegne kriitika hoopis hukka mõistis, verifitseerib selle kui tõsiseltvõetava allika, millele rahvusliku identiteedi loomisel julgelt toetuda võib. Vilde tunnistab ise, et ta püüdis romaanis võimalikult ajalooline ja faktitruu

olla, seda teinekord isegi kunstiliste kaalutluste arvelt. Oma otsuseid selgitab ta järgnevalt: “Ei saanud teisiti – ajastu poliitiline õhkkond oli niisugune” (Vilde 2007: 412). Vilde aus ülestunnistus tõestab, et “Mahtra sõja” kirjutamine ei olnud ainult kunstiline, vaid ka poliitiline projekt, mille eesmärk oli muuta ühiskonnas levinud arusaamu mässu põhjustest. Selle projekti tulemiks on eestlaste rahvusliku ajaloomüüdi kinnistamine, mis võiks ju olla iga kultuuris ringleva tüviteksti ülesanne.

“Mahtra sõja” aktuaalsuse vähenemist, mis tõrjub selle kui tüviteksti unustusse, saab seega seletada muutunud poliitiliste oludega. Vilde romaani tähtsus Nõukogude ajal säilis põhjusel, et sel tekstil oli täita poliitiline funktsioon. See oli proletaarse kirjaniku tekst, mis oli “üksnes dokument ‘klassivõitlusest’ eesti talupoja ja saksa paruni vahel” (Endre 2007: 5). Kersti Lust osutab veel, et ajal, mil eestlase pilk on aga suunatud Läände ning kultuurimaastikul tegutseb üha enam “müüdimurdjaid”, muutuvad ka arusaamad oma ja võõra suhetest (Lust 2007: 433). “Kalevipoja” jätkuv olulisus viitab sellele, et ka avanenud piiridega on oluline eestlust uuesti “suureks” kirjutada, kuid “Mahtra sõja” tähtsuse vähenemine näitab, et seda on mõistlikum teha ühendavate kui vastandavate narratiivide kaudu.

Eduard Vilde ajaloolise triloogia esimene osa kirjutab eestlust suureks justnimelt oma ja võõra, talupoja ja feodaali, orja ja isanda vastandamise kaudu. Selline vastandamine ei ole juhuslik, vaid tugineb meie rahvuse müüdile, mis Eesti koloniaalreaalsusest inspireerituna käsitleb siinset ajalugu kui mitmete vastuseisude ahelat. “Mahtra sõda” lülitub nendest vastuseisudest materjali ammutavate tekstide traditsiooni, mis omakorda mõjutavad lugejate suhtumist neid sütitanud sündmustesse. Selle poliitilise protsessi osana rakendab “Mahtra sõda” oma tüvitekstilist potentsiaali, mille iseloomulikuks tunnuseks on seista mingi kultuurilise identiteedi keskmes ja luua rahvust.

2.3 Toni Morrisoni “Armas” ja kaanoni piiride murdmine

Toni Morrisoni looming seisab afroameerika (nais)kirjandustraditsioonis samuti kesksel (tüve taolisel) kohal ja tema romaan “Armas” on tõusnud olulisele positsioonile maailma kirjanduskaanonis. Autor pärjati teose eest aastal 1993 Nobeli kirjanduspreemiaga. Romaan “Armas” on ka üheks olulisemaks teoseks afroameerika kirjanduses, mis tegeleb orjuse temaatikaga. Olles juurdunud autobiograafiliste orjanarratiivide (*slave narrative*) moodustatud kirjanduspärandisse ja inspiratsiooniks järeltulevatele põlvedele, tegeleb see romaan Ameerika ajaloo ühe valusaima etapi (orjandusliku ühiskonnakorralduse) jäetud traumaatilise kogemuse mõtestamisega. Selle romaani eksperimentaalne stiil peegeldab aga orjuse kui kollektiivse kogemuse mõistmisega seotud keerukust. Morrisoni teksti lugemine toob kaasa tõdemuse, et orjanduse jäetud mälestus on sageli sedavõrd valus, et soovib taju eest põgeneda. Seetõttu on orjandusega seotud mälestusi raske sidusaks narratiiviks vormida.

Romaan “Armas” lülitub tekstitraditsiooni, mida kirjandusteadlane Ashraf H. A. Rushdy määratleb kui uus-orjanarratiive (*neo-slave narrative*). Viimased on tekstid, mis hakkasid afroameerika kirjandusmaastikul esile kerkima alates 1966. aastast, mil ilmus Margaret Walkeri teos “*Jubilee*”, ning alates sellest on nende ilmumine pea iga-aastaseks korrapäraseks sündmuseks kujunenud (Rushdy 2004: 87). Uus-orjanarratiivid tegelevad orjanduse kui traumaatilise kogemuse külvava institutsiooni jäetud mälupagasiga, ning nende funktsioon kultuuris on üheaegselt teraapiline ja talletav. Nende tekstide näol on tegemist austusavaldusega eelnenud autobiograafiliste orjanarratiivide loodud traditsioonile, ja need pakuvad tänapäeva Aafrika-Ameerika subjektile pidepunkti minevikuga toimetulemisel. Lisaks unustatud ajaloo ja minevikusündmuste tagasi nõudmisele, toimivad uus-orjanarratiivid uue aja lugejale iselaadse kõverpeeglina, milles tänapäeva ebavõrdsusele leitakse paralleele minevikust (Samas 2004:103).

Selle tekstitraditsiooni hulka kuuluvad orjandust käsitlevad erineva jutustamislaadi ja vormiga teosed, mille puhul Rushdy eristab ajaloolist romaani, pseudo-autobiograafilist orjanarratiivi ja mäletatud põlvkondade romaani [*novel of remembered generations*].

Vormierinevustele vaatamata on need teosed aga paljuski võlgu omaeluloolisele orjanarratiivile kui esimesele kirjandusliku representatsiooni ja avaldamise võimalusi pakkuvale kirjutamisviisile, mis oli Aafrika juurtega inimestele Uues Maailmas kättesaadav (Rushdy 2004: 90). Veel enne kui lähen Morrisoni romaani kontekstualiseerimisega lähtuvalt uus-orjanarratiivide mõistest edasi, annan põgusa ülevaate tekstitraditsioonist, millesse see teos ühes teiste endataolistega on juurdunud.

Omaeluloolised orjanarratiivid, mida uuemas teoreetilises kirjanduses siin ja seal ka vabaduse narratiivideks (*freedom narratives*)²³ nimetatakse, on oluliseks afroameerika ilukirjandustraditsiooni nurgakiviks, mille autorid kirjandusteadlase Henry Louis Gates Jr. sõnul “sünnitasid Aafrika-Ameerika kirjandustraditsiooni” (Gates 2002: xiv). Orjanarratiivide näol on tegemist orjusest põgenenud või end vabaks ostnud inimeste jutustustega, milles nood kõnelevad oma kogemustest säärase inimvaenuliku institutsiooni raames ning sellest, kuidas neil läbi mitmete katsumuste õnnestus jõuda vabadusse. Ameerika Ühendriikides kirjutati ja avaldati orjanarratiive peamiselt enne kodusõda (1861–1865) ning need mängisid kaasa orjanduse keelustamise poolt võitlejate retoorilises masinavärgis ja “püüdsid põhjaosariikide publikule pakkuda elulist ja vahetut ülevaadet ‘orjuse demonist’” (Fox-Genovese 1990: 184).

Orjanarratiivide autorid toetusid oma teoste loomisel nii oma personaalsele kogemusele kui levinud kirjandusžanritele, mille hulgas olid nii teiste endiste orjade kirjutatud tekstid kui kaasajal populaarne sentimentaalne romaan (*sentimental novel*). Gates möönab: “Selles on vähe kahtlust, et kui endistest orjadest autorid otsustasid oma loo kirja panna, tegid nad seda ainult peale teiste, neile autoritena eelnenud, endiste orjade lugude korduvat lugemist” (2002: xiii)²⁴. Sarnaste teoste eeskujuks võtmine viis tekstide vormilise kattuvuseni, mis omakorda lõi aluse tugeva kirjandustraditsiooni tekkimisele, millele Gatesi

²³ Vt. Lovejoy 2011. *'Freedom Narratives' of Transatlantic Slavery*. – Slavery and Abolition. Vol. 32, Nr. 1, lk 91–107. Erinevus terminite orjanarratiiv ja vabaduse narratiiv vahel seisneb nende temaatilises rõhuasetuses. Termin orjanarratiiv viitab orjanduse kujutamisele kui teose raskuskeskmele, sest samast kui termin tähtsustab orja vabadusse jõudmise teekonda.

²⁴ “There can be little doubt that when the ex-slave author decided to write his or her story, he or she did so only after reading and rereading, the telling stories of other former slaves who preceded them as authors.” (Gates 2002: xiii)

sõnul on maailmas vähe paralleele. Tekkinud žanri võimuses oli paljastada orjanduslikku ühiskonnakorraldusse sisse kirjutatud kitsaskohti, seal lokkavat vägivalda ja ebaõiglust, näidates, et viimaste puhul on tegemist pigem mitmete autorite elu mõjutanud reegli kui üksikuid inimesi traumeerinud erandiga. Orjanarratiivid olid seega tugevalt “ideoloogilised tekstid, mis teenisid poliitilist eesmärki” (Bailey 2009:48). Nende poliitiliseks funktsiooniks oli leida pooldajaid abolitsionistlikule liikumisele.

Abolitsionistidele toetajate leidmiseks oli tarviline murda kultuuris levinud stereotüüpe ja tuua lugejateni seni vaikusesse sunnitud inimgrupi kogemus nende endi hääl. Tollal ühiskonnas levinud negatiivse stereotüübi järgi peeti orjastatud mustanahalisi salakavalateks ja intellektuaalseks tegevuseks suutmatuteks, mistõttu narratiivide autorid “endised orjad, mustanahalised mehed ja naised olid sama agarad andma tunnistust enda intellektuaalsest võimekusest kui orjanduse õelustest, et selle lõppu kiirendada” (Gates 2002: xi)²⁵. Seetõttu on nende tekstide puhul hinnatud ühe ajalooajaloo mõtestamist alt ülesse.

Orjanarratiivide funktsioon, mis tõotas tuua muutusi mitmete tuhandete rõhutatud ameeriklaste sotsiaalsesse olukorda, tõstis erilise tähelepanu alla tekstide tõeväärtuse küsimuse. Lisaks negatiivsetele stereotüüpidele, mis usku mustanahaliste autorite sõnasse kõigutas, muutus narratiivide puhul problemaatiliseks seegi, et need said reeglina kirja pandud alles aastaid peale tekstis kirjeldatud sündmuste toimumist, toetudes nii vaid autorite kogemusele ja mälule. Elulookirjanduse uurijad Sidonie Smith ja Julia Watson on aga mälu kui tõendusmaterjali kõikuvat positsiooni kirjeldanud järgnevalt: “mälu on subjektiivne tõendusmaterjali vorm, mis ei ole väljast poolt kontrollitav, pigem toetub see subjekti autoriteedile”²⁶(2001: 6). Taolise autoriteedi püstitamiseks ja seda kõigutavate negatiivsete stereotüüpide kummutamiseks oli orjanarratiivide kasutuses “kindel komplekt retoorilisi konventsioone” (Moody 2008: 263). Lisaks teostesse lülitatud autoriteetsete kirjandustegelaste eessõnadele ja kaaskirjadele, mis andsid tunnistust kirjaniku õilsast

²⁵ “former slaves, black men and women were as eager to testify to their intellectual capacities as they were to testify against the evils of slavery to hasten its end”

²⁶ “memory is a subjective form of evidence, not externally verifiable; rather it is asserted on the subject’s authority”

loomusest ja usaldusväärsest, laenasid orjanarratiivid muuhulgas erinevaid võtteid populaarsetest kirjandusžanritest.

Nende hulgast oli tähtsaim kaasajal levinud sentimentaalne romaan, mis peegeldus orjanarratiivides nii süžee arenguloogika seisukohalt kui neis tekstides vahendatud väärtuste tasandil. Orjanarratiivides läbis peategelane romaanikangelasega sarnase teekonna, mis algas idüllilisest lapsepõlvest, kulges läbi orjuse kui metafoorse metsikuse ja kulmineerus vabadusse jõudmisega (Smith 1990: 216). Samuti vahendasid sentimentaalsed romaanid kaasajas olulisi väärtushinnanguid, mille omaksvõtmist mustanahalised autorid läbi oma tekstide demonstreerisid, et seeläbi lugejale lähemale jõuda ning usaldust enese vastu suurendada. Sentimentaalse romaanide traditsioonilt võtete laenamine muutus aga problemaatiliseks afroameerika kirjanduse edasist arengut silmas pidades.

Liikumine orjanarratiivide kirjutamise juurest autentse afroameerika ilukirjanduse juurde ei toimunud Christopher Mulvey järgi ilma olulise kriitilise aruteluta. Aafrika-Ameerika kirjanikud pidid tema sõnul sel teel ületama teatud lõhe, mis seisnes loobumises “autorid elu autentsusest, kujutlusvõime autentsuse kasuks” (Mulvey 2004: 18). Tekkinud diskussioonis küsiti häälekalt, kas Aafrika-Ameerika tärkav kirjandus on oma kujutamiskiivisidelt ja sisult kuidagi eripärane ja seega autentse omaeluloolise traditsiooni õiguslik järglane või ainult populaarse viktoriaanliku kirjanduse kahvatu koopia.

Uus-orjanarratiivi võib sellel teljel näha Mulvey kirjeldatud lõhet (mille ühelt pool on orjanarratiivid ja teiselt orjusega mitte tegelev afroameerika ilukirjandus) katva sillana, või uue metafoori kasutamise vältimiseks, juuri okstega ühendava tüvena. Seda ei “pruugi näha järsu ilmutuse, vaid Aafrika-Ameerika kirjanduse loogilise jätkuvusena” (Rushdy 2004: 87). Need tekstid on inspiratsiooni ammutanud nii traditsioonilistest orjanarratiividest kui 20. sajandi lõpu ameerika kirjandustraditsioonist, demonstreerides, et tekstid ei sünni kultuurilises vaakumis, vaid kasvavad välja üksteisest.

Rushdy sõnul võrsus uus kirjandustraditsioon sotsiaalsest keskkonnast, mis oli tugevalt mõjutatud kodanikuõiguslaste ja *Black Power* liikumistest, mis tegelesid muuhulgas Aafrika-Ameerika kultuurilise identiteedi määratlemise ja kehtestamisega. Mõlemad soodustasid akadeemilise ajalookirjutuse ümbervaatamist nii, et orjusekogemus

oleks lahti kirjutatud nõ alt ülesse (*from the bottom up*). Sellest sündis orjanduse uurimises uus akadeemiline tekstikorpus, mis keskendus tõsisemalt orjade agentsuse ja vastupanuvõimaluste uurimisele (Rushdy 2004: 88–89). Samuti tõi see kaasa afroameerika kirjandusele ja kultuurile keskendunud kursuseprogrammide (*black studies*) lisamise ülikoolide õppekavadesse. Selliste institutsionaalsete muudatuste tuules said üha uued kirjanikud innustust, et tegeleda orjandusliku mineviku käsitlemisega ilukirjanduslikes tekstides (Samas 2004: 88).

Uus-orjanarratiive ühendavad lisaks teemale (orjad ja orjandus) ka mitmed teised tunnused. Sageli valivad nende tekstide autorid orjanduse kujutamiseks eksperimentaalsed jutustamistehnikad, mille abil rõhutatakse orjandusest jäänud mälestuste tõlgenduse või representatsiooni eest põgenevat iseloomu. Uus-orjanarratiivide poolt jagatud teemade seast on Rushdy välja toonud veel mineviku mälestustesse maetud hirmsa perekonnasaladuse, koha tähenduse uurimise ja mälu ning mäletamisega seotud ohud (Samas: 88).

Morrisoni kasutab romaani “Armas” loomisel lisaks Margaret Garneri loole allikmaterjalina erinevaid orjanarratiive²⁷ ja lisaks koondab tema teos endas pea kõiki Rushdy poolt osutatud uus-orjanarratiividele omaseid teemaderinge, mille puutumine erinevate autorite tekstid ühtseks traditsiooniks kokku seob. Romaani “Armas” keskmes on lapsetapp kui hirmus perekonnasaladus ning see puudutab mälu ja mälukohtadega seotud probleematikat. Nii asetub see teos keskele kohale uute orjandusega tegelevate Aafrika-Ameerika kirjandustekstide hulgas. Mainitud teemadel kirjutamisele lisaks kasutab Morrison oma romaani loomisel narratiivset strateegiat, mis on Aafrika-Ameerika kirjanduses pika ajalooga ja milles “orjandus toimib kui ajalooline episood, mis elutseb olevikus ja seda mõnikord kummitab” (Rushdy 2004: 94)²⁸.

²⁷ Elemente orjanarratiividest on Morrison laenanud oma teistegi teoste tarvis. Pikemalt on sel teemal kirjutanud Robin Dizard artiklis “*Toni Morrison, the Slave Narratives, and Modernism*”, milles ta identifitseerib Morrisoni loominguga ühe olulise allikana teose “*Slavery in the United States: A Narrative of the Life and Adventures of the Life of Charles Ball, a Black Man Who Lived in Maryland, South Carolina and Georgia under Various Masters*”.

²⁸ “The narrative strategy [---] in which slavery acts as the historical episode that inhabits and sometimes haunts the present – is innovative and yet also has a long history in African American writing.”

Morrisoni romaan keskendub üksikisiku traumaatilisele kogemusele ja sellega seotud mäluprobleemidele ning mõtestab seeläbi ka suurema rõhutatud inimrühma ajalugu. Romaani nime tegelase Armsa skisofreeniline sonimine raamatu keskel manab lugeja silme ette pilte nii orjalaevade klaustrofoobilisest pimedusest kui Sethe traumaatilisest minevikust. Armsa kõnes on kirjeldatud sündmusi, mille tunnistajaks see tegelane ei oleks saanud olla, kuid mida ta ometi meenutab. Seetõttu on levinuima tõlgenduse kohaselt Armas kui tegelases nähtud kogu Ameerika orjandusliku mineviku ja sellesse peidetud kurjuse ning traagika koondkuju. Romaani lõpus esitatud kirjeldus Armsa jälgedest, millesse võivad kõik astuda, näivad sellist tõlgendust kinnitavat:

“Down by the stream in back of 124 her footprints come and go, come and go. They are so familiar. Should a child, an adult place his feet in them, they will fit. Take them out and they disappear again as though nobody ever walked there” (Morrison 2007: 324).

Armas funktsioneerib orjusekummitusena, kes annab Morrisoni teoses keha valusale kollektiivsele kogemusele. Tema monoloogi tarbeks valitud eksperimentaalsed vahendid illustreerivad aga väljendamatust, mis on orjandusse kui repressiivsesse süsteemi ja selle poolt külvatud traumaatilisse kogemusse juba olemuslikult sisse kirjutatud.

Eripärase jutustamistehnika valik seob Morrison teose samuti uus-orjanarratiivide traditsiooniga ning pakub orjuse kui ajaloo perioodi mõistmiseks olulise võtme. Rushdy sõnul asetsevad taoliste tekstide puhul jutustamistehnika ja vormiküsimustega seotud probleemid kesksel kohal, sest “need tõmbavad tähelepanu raskustele, mis autoritel on, et leida sobivalt lugupidav viis ajalooliselt vaigistatud orjanduse subjektile hääle andmiseks” (2004: 97)²⁹. Sethe loo jutustamiseks on Morrison valinud ebarealistliku kujutamise viisi, millesse on põimitud seletamatuid ja maagilisi elemente, ning kohati (Armsa monoloogis) on ta loobunud isegi normipärasest süntaksist. Taoliselt valitud jutustamistehnikad kujutavad orjandust kui süsteemi, mille kaasa toodud traumaatilise kogemusega seotud õudus ei ole isegi ilukirjanduses otsesõnaliselt kujutatav ega edasi antav, ning nõuab seetõttu ümber- ja kaudeütlemisi.

²⁹ “I have attended to the forms employed by these authors of contemporary narratives of slavery because they themselves draw attention to their struggle to find a respectful way to give voice to the historically muted subject of slavery” (Rushdy 2004: 97).

Samuti tegeleb Morrison selles tekstis mäletamise ning mälupaikade problemaatikaga, et täita lünki, mille oma tekstidesse jätsid orjanarratiivide autorid, kui mingitest kogemustest oli liialt võimatu või valus kirjutada (Tally 2007: 1). Morrison eritleb orjuse kui ajalooliselt valusa pärandi mäletamisega seotud küsimusi *rememory* (taasmälestuse või mälestuse taassünd) kontseptsiooni kaudu. Tema tekst juhib tähelepanu nii mäletamise olulisusele kui ka ajaloolise amneesia kaasa toodud ohtudele, rõhutades seejuures ka meenutamise kaasas käivaid muresid, sest mäletamine kisub vanu haavu uuesti verele ning “hävitab samal ajal kui ravitseb” (Rushdy 2004: 96)³⁰. Minevikusündmuste meenutamine toob mälestused teadvusest uuesti esile ja toob kaasa nende korduva läbielamise, mis võib juba niigi traumeeritud inimpsüühikale koormavaks osutada. Taasmälestust kirjeldab Sethe kui teatud kohtadega seotud valusat kogemust, mis jääb neisse kohtadesse alles:

“I was talking about time. It is so hard for me to believe in it. Some things go. Pass on. Some things just stay. I used to think it was my rememory. You know. Some things you forget. Other things you never do. But it’s not. Places, places are still there. [---] What I remember is a picture floating around out there outside my head. I mean even if I don’t think it, even if I die, the picture of what I did or knew or saw is still out there. Right in the place where it happened. [---] It’s never going away. Even if the whole farm—every tree and grass blade of it dies. The picture is still there and what’s more, if you go there—you who never was there—if you go there and stand in the place where it was, it will happen again; it will be there for you” (Morrison 2004: 43–44).

Selles üsna mahukas tsitaadis kirjeldab Sethe mälu ja mäletamise seost kohtadega, mis erinevaid mälestusi talletavad. Sethe kirjeldatud kogemus ei seisne mitte ainult traumaatilise sündmuse mäletamise ja mälestuse tagasitõrjumise sagedases ping-pongimängus, vaid selle korduvas läbielamises. Olgugi et mälestuspiltide kerkimist teadvusesse üritatakse takistada, kerkivad need kummitustena esile just seoses erinevate kohtadega.

Morrisoni teksti ülesehituseloogikat eeskujuks võttes saab orjanduse kui kummituslikult painava kogemuse mõistmist metafoorselt laiendada tervele afroameerika

³⁰ But memory itself is also dangerous [---] since it destroys as it heals” (Rushdy 2004: 96).

kirjandustraditsioonile, mis tole repressiivse institutsiooni jäetud mälupagasiga läbi erinevate tekstide toime üritab tulla. Uus-orjanarratiivina üritab see mõtestada orjusekogemust, mis on veel tänapäevalgi aktuaalne, sest see on pannud aluse senini kehtivatele ühiskondlikele jõujoonetele ja sotsiaalsetele mustritele.

Morrison ei paikne Aafrika-Ameerika naiskirjanduse keskmes ainult kui ühe märgiliseima ajaloo mõistmist hõlbustava teose autor. Sel kirjanikul on kõigele lisaks ka institutsionaalne tähtsus. Henry Louis Gates kirjeldab kriitilise antoloogia “*Reading Black, Reading Feminist*” eessõnas afroameerika naiskirjandustraditsiooni tekkimist, milles Morrisonil on autori ja toimetajana täita oluline roll. Oma tegevuse läbi on ta olnud eeskujuks ja leidnud avaldamisvõimalusi paljudele noortele afroameerika autoritele. Tänu Morrisoni ponnistustele on avaldatud muuhulgas Gloria Naylor’i, Gayl Jones’i ja Toni Cade Bambara teoseid. Toimetajana tõestas Morrison “kirjastustele, et uus ja määratletav lugejaskond, kes ihkab ‘naistele suunatud’ sisu, toetaks isegi rohkem väljaandeid mustanahalistelt naistelt” (Gates 1990:3)³¹.

Ameerika mustanahalised naiskirjanikud ühes Morrisoniga on esimestest avaldatud tekstidest alates püüdnud murda välja neile ühiskondlikult peale sunnitud vaikusest. Gates on afroameerika naiste kirjanduslikku liikumist kirjeldanud kui traditsiooni traditsioonis, mida võib pidada üheks produktiivseimaks ja püsivaima lugejaskonnaga suunaks afroameerika kirjandusloos (Gates 1990: 3). Gatesi sõnul on see liikumine iseseisev afroameerika meeskirjandusest ning kogunud endale lojaalse lugejaskonna, mis on võrdlematult rahvusvahelisem kui vastassoo esindajate loomingu puhul (Samas: 2).

Rahvusvahelise tähelepanu eest võlgneb afroameerika naiskirjandus suure tänu just Morrisoni panusele, kes Nobeli auhinna võitmise kaudu aastal 1993 viis selle kirjandustraditsiooni rahvusvahelise publiku huviorbiiti. Seejuures Morrison mitte ainult ei murdnud marginaalide hulgast välja, vaid muutis kaanoni piire:

“Tänapäeval aga on rohkem kui sobimatu defineerida Morrisoni kui ‘marginaalset’, mitte põhjusel, et ta on liikunud kaanoni keskmesse, vaid seetõttu, et tal õnnestus liigutada see kese paigast; või ehk

³¹ “Morrison demonstrated to publishing houses, that new and identifiable readership eager for a “woman-oriented” content would handily sustain even more publications by black women” (Gates 1990: 3).

oleks sobilikum öelda, et oma mitmekülgse ja väsimatu töö kaudu, on ta aidanud muuta piiratud ja valdavalt valge ning meestekeskne kirjandusmaailm multikultuurseks mosaiigiks” (Tally 2007: 1)³².

Teose tähtsust maailma kirjanduskaanonis on kommenteerinud kirjandusteadlane Harold Bloom, kes kontekstualiseerib Morrisoni loomingu seostades selle Lääne kirjanduse suurautorite William Faulkneri ja Virginia Woolfi teostega³³. Kusjuures siinkohal Bloom hoopis distantseerib Morrisoni romaani Aafrika-Ameerika kirjandusest:

“[Morrisoni] stiil ja kirjanduslikud võtted on kirjanduslikult rohkem seotud William Faulkneri ja Virginia Woolfi kui ühegi teise Aafrika-Ameerika kirjanikuga [---] ‘Armas’ on pikemas perspektiivis Faulkneri meistriteose ‘Kui ma olin suremas’ laps, samas kui kangelanna Sethel on rohkem ühist ‘Augustivalguse’ Lena Grove’iga kui ühegi naiskarakteriga Aafrika-Ameerika kirjandusest” (Bloom 2009: 2–3)³⁴.

Bloomi sedastus kontekstualiseerib Morrisoni loomingu lääne kirjanduskaanoni keskmesse, kuid tema argumendi teise poolega ei ole võimalik täielikult nõustuda. Morrisoni teos on esteetiliselt tõepoolest sama kõrgel tasemel kui Woolfi ja Faulkner’i teosed, kuid sellele tasemele tõusmine ei lõika tema teost ära orjanarratiividel põhinevast kirjandustraditsioonist, mille keskelt ja keskmeks see on sirgunud. Maailmakirjanduse hulka murdmine tähendab aga, et selle teose ajalugu mõtestav funktsioon saab universaliseeritud ja pakub võimalust orjuse kui perioodi mõistmiseks laiemale lugejaskonnale.

Morrisoni “Armas” ja Vilde “Mahtra sõda” on romaanid, mis seisavad erinevates kirjandustraditsioonides olulisel kohal. Nende tekstide tähtsust vastavas kultuuris ja kirjandustraditsioonis on võimalik avada läbi tüviteksti mõiste. Siinkohal on oluline mõõnda, et need romaanid sobituvad selle mõiste erinevate tähendusdimensioonide alla.

³² “These days, however, it is more than inappropriate to define Morrison as “marginal,” not because she as moved to the center of the canon, but because she has managed to move the center; or perhaps it would be more appropriate to say that because of her multi-faceted and untiring work, she has helped change a restricted, predominantly white, and male-centered literary world into a multicultural mosaic.”

³³ William Faulkneri ja Virginia Woolfi käsitles Toni Morrisoni muuseas oma magistratöös.

³⁴ “the style and literary procedures have more of a literary relationship with William Faulkner and Virginia Woolf, than to any African American writers [---] *Beloved*, in a long perspective, is a child of Faulkner’s masterpiece, *As I Lay Dying*, while the heroine Sethe has more in common with Lena Grove of *Light in August* than with any female character of African American fiction.”

Tüvitekst on kõige laiemas tähenduses teos, millel on identiteeti (rahvuslikku ja kultuurilist) loov funktsioon. See on tekst, mis omab juuri ja ajab võrseid. Samuti on see kanooniliselt oluline, seistes mingi kirjandustraditsiooni keskmes. Nii Morrison kui Vilde panustavad oma romaanidega ajaloomõistmisesse, kuid pakuvad selleks erinevaid viise. Vilde teos kujundab kohalikku rahvusnarratiivi, kujutades Mahtas toimunud talupojarahutusi kui ühte osa igipõlistest oma ja võõra vastuseisust. Morrisoni tekst aga selgitab orjusekogemust kui midagi selgitamatut, pakkudes seeläbi olulise võtme ameerika ajaloo ühe valusaima etapi mõistmiseks. Käsitletud teoste tähtsus ja tähendus on võrreldav, kuid kindlasti mitte kattuv, sest ka tüvitekstidena on need romaanid eriilmelised.

3. Romaanide “Mahtra sõda” ja “Armas” võrdlusvõimalusi

Algavas peatükis tegelen Toni Morrisoni uus-orjanarratiivide (*neo-slave narrative*) hulka liigituva romaani “Armas” ja Eduard Vilde realistliku romaani “Mahtra sõda” võrdleva analüüsiga. Antud teosed said valitud põhjusel, et need seisavad kumbki omas kontekstis orjuse temaatikaga tegeleva tekstikorpuse keskmes. “Mahtra sõda” annab oma lehekülgedel iselaadselt panoraamse ülevaate kohalikust orjusekogemusest. Kolmes eraldiseisvas, kuid omavahel põimunud loos kirjutab Vilde oma ja võõra vahelisest võitlusest, mis seisab üldisema kultuurinarratiivina meie rahvuslikus ajaloomõistmises kesksel kohal. Tema romaanis põimuvad talupoegade ja mõisa-aadli armastuslood talurahvarahutustega ning nende lugejani toomiseks on Vilde seganud fiktsiooni dokumentaalmaterjaliga. Sarnaselt on Morrisoni romaani näol tegemist narratiiviga, millel on täita oluline roll Ameerika Ühendriikide orjusega tegeleva kirjanduspärandi mõtestamisel. Orjuse kui süsteemi külvatud valusate mälestustega tegeleva tekstitraditsiooni olulise osana, pakub see lugejale ühte võimalikku viisi ühendriikide valusa ajaloo lugemiseks ja tõlgendamiseks.

Teosed paiknevad küll maailma kirjandusloos üksteisest nii ajaliselt kui ruumiliselt eraldi, kuid ometi on neil tänu kujutatud temaatikale mitmeid kokkupuutepunkte. Stiililt ja kujutuslaadilt on romaanid samuti märkimisväärselt erinevad. Morrisoni romaan kasutab eksperimentaalseid jutustamistehnikaid ja murtud narratiivi, millesse on põimitud maagilisi elemente. Vilde teos toetub aga realistlikule lineaarselt kulgevale jutustusele, mille loomisel kasutab dokumentaalseid materjale. Mõlemad teosed on aga oma kaasajas eksperimentaalsed ja nende loomiseks valitud jutustamisviisid on seatud autoriintentsiooni teenistusse. Morrisoni selgitus oma tähtteose vormiliste eripärade kohta kõlab järgnevalt:

“Tahtsin, et lugeja oleks röövitud, halastamatult võõraste keskkonda heidetud, esimese sammuna raamatu elanikega jagatud kogemusse – just nagu tegelased olid heidetud ühest kohast teise, ükskõik mis kohast teise, ilma ettevalmistuse või kaitseta [---] Selleks et teha orjusest isiklik kogemus peab keel tee pealt eest minema” (Morrison 2004: xix)³⁵.

³⁵ “I wanted the reader to be kidnapped, thrown ruthlessly into an alien environment as the first step into a shared experience with the book’s population—just as the characters were snatched from one place to another,

Autor on soovinud eksperimentaalsete vormivõtete abil muuta orjusekogemuse lugejale personaalseks. Ta soovis tuua oma romaani kaudu lugejani sarnase ebakindluse, mida orjus kui institutsionaliseeritud vägivald inimestes tekitab. Tema teose lugemisel tekkinud küsimused, mis lähtuvad seal esitatud sündmuste selgitamatust iseloomust, peegeldavad lugemiskogemuses raamatutegelaste ebakindlat olukorda.

Sarnaselt Morrisonile on Vilde seadnud kaasajas uudse realistlikke vormivõtteid dokumentaalmaterjalidega ühendava jutustamistehnika enda autorieesmärgi teenistusse:

“Mul ei ole nõu Mahtra sõda üks kirjeldada [---] Kuigi ma neid sündmusi, mis oma jutustusele olen värvikaks tagaseinaks valinud, nii asjalikult kui ajalooliselt õieti ja võimalikult täielises raamis tahan lugejani tuua, on minu peasihiks siiski midagi muud: ma tahan oma romaanis ajajärgust teoorjuse lõpus Tallinnamaal enese nõrka jõudu mööda üldist pilti joonistada” (Vilde 2007: 411 autori originaalrõhutus – K.N.).

Kujutuslaadi kõrval on antud teoste puhul oluline nende kattuv teemavalik, mis on kaasa toonud sarnasusi teoste sisemaailma loomiseks kasutatud võrdluste, metafooride ja muude kujundite tasandil. Huvitav paralleel ilmneb juba teoste alguses. Taotlus, mille Morrison eelnevalt välja toodud tsitaadis sõnastab, saab täidetud Vilde romaani esimesel leheküljel. Autor on loobunud siin tekstireaalsusesse suunavast malbest sissejuhatusest ja tervitab lugejat juba esimeses lauses mõisasundija sõimu ja talupoegade “lossilangenud tondikuju[dega]” (Vilde 2007: 11). Nii õnnestub kirjanikul paisata lugeja tänu valitud temaatika spetsiifikale otse sündmuste keskele ja realiseerida Morrisoni püstitatud eesmärk.

Mõlemat teost ühendavaks taotluseks on tuua orjuse kui süsteemi paheline pale kirjandusteksti kaudu päevavalgele. Vilde on selle romaani loomise tagamaid selgitanud järgmiselt:

“Olevik eriti oli tulekardetavaks tunnistatud. Võis ju eesti lehes üksikust mõisnikust vahel ka halba teatada – et ta taas tõstnud talupoegade renti või võtnud mõnelt vallalt koolimaja ära jne. Kuid süsteemist ja institutsioonist sunniti täiesti vaikima. Olevikku ei tohtinud paljastada, pidi siis katsuma minevikku paljastada, et kaudegi luua – õigemini kohendada ja korraldada rõhutatud massides vihkavat

from any place to any other, without preparation or defence [---] In trying to make the slave experience intimate, I hoped the sense of things being both under control and out of control would be persuasive through enough [---] To render enslavement as a personal experience, language must get out of the way.”

meeleolu kõige vastu, mida see ammuiganenud süsteem kurja ja kurba oli soetanud” (Vilde 1957: 271 minu rõhutus – K.N.).

Autor on seadnud oma eesmärgiks kõneleda teose kirjutamise ajal juba minevikuks saanud sündmustest, et juhtida seeläbi tähelepanu tema kaasaegsetele ühiskondlikele probleemidele. Niisamuti on Toni Morrison kirjeldanud, kuidas tema eesmärgiks oli siduda romaani peategelase Sethe lugu tänapäevaste “küsimustega vabadusest, vastutusest ja naiste ‘kohast’” (Morrison 2004: xvii)³⁶.

Minu eesmärgiks on uurida, milliseid kirjanduslikke vahendeid Vilde ja Morrison kasutavad, et tuua lugejani see “kurb” ja “kuri”, mida orjus kui institutsioon on läbi ajaloo kaasa toonud. Analüüsi juhivad lisaks Spivaki lugemisest tõukuvatele ideedele nende teoste kõrvuti lugemisel esile kerkinud kokkupuutepunktide tekitatud küsimused. Romaane lähilugedes võrdlen, milliste sarnaste metafooride abil kirjeldavad autorid orja objektistavat vägivalda, kuidas kujutatakse neis tekstides nais-subalterni positsiooni, ning toon välja kõne ja keele problemaatika.

3.1 Objektistamine

Vilde romaani rütmiliste kirjelduste kaudu kulgevas esimeses peatükis kehtestatakse läbi jutustajakõne orjandusliku ühiskonnakorralduse õõva tekitav atmosfäär. Sarnaselt Morrisoniga, kes kirjeldab orjusest traumeeritud inimkogemust, võttes selleks juba esimeses peatükis appi teispooluselt laenatud kujundi –maja 124 kummitava lapsvaimu vihakihvatused– kujutab Vilde eesti talupoega olendina, kellest raske töö on “välja imenud” igasuguse inimsuse, muutes ta oksüümoroniks, elavaks surnuks:

“Kari tonte, vaime, kooljaid, mis seal tuhmis tolmupilves, nelja nõest mustava seina vahel liigub! Neil ep ole silmi, neil ep ole suud, nina ega kõrvu; neil pole ka aju enam, mis mõtleks, ega südat, mis tundlikult tuksuks. Nad on tööriistad, nagu need kaks kokkuseotud puud nende käes, mida nad pindaks kutsuvad.” (Vilde 2007: 12)

³⁶ “issues about freedom, responsibility, and women’s ‘place’”

Vilde realistlikus romaanis on vaime, tonte ja kummitusi kasutatud esmapilgul vaid lihtsa võrdluse tasandil, kuid Morrisoni tekstis on lummutisest saanud sündmustekulgu mõjutav tegelane. Siiski peitub selles erinevalt tarvitatud võrdpildis, mida võib vaadelda kui kahe teksti vahelist paralleeli, midagi enam. Antud kirjelduses lammutab Vilde inimese keha aistilisteks osadeks, mille abil on võimalik enese tajumine tervikliku subjektina. Nende osade inimesest lahutamine loobki juba romaani alguses aluse kujutluspildile, mille autor on abiks võtnud, et kirjeldada ja analüüsida orjust ning orja positsiooni mõisaühiskonnas. Vilde valitud võrdpilt demonstreerib lugejale, kuidas orjast on mõisadiskursuses saanud tajumiseks vajalike elunditeta ja seeläbi ka tundmusteta taju eest põgenev objekt.

Vilde kirjeldusest aimub, kuidas orjade käsitlemine taoliste tundetute ja teistsuguste objektidena on üheks viisiks, et õigustada nendele suunatud vägivalda. Vaimud (*ghosts, spirits*), tondid, kummitused, kooljad, kellel ei ole kehalisi aistinguid, seisavad kõik inimlikust olemisest väljaspool, olles need seletamatud ja hoomamatud “teised”, mis pakuvad mõisavägivallale õigustust. Siinkohal ei püüa ma väita, et Vilde püüab selle paralleeli kaudu keelata rehelistele nende inimsust, sest tema jutustaja seisab selgelt orjastatud talupoegade ühes leeris, kuid selline võrdlus illustreerib (nagu Morrisoni romaangi) orjatöö tuimestavat mõju inimpsüühikale. Tegemist on kogemusega, mille osakslangemine dehumaniseerib subjekti, rõõvides temalt Vilde kirjelduses nii tahtejõu, mõtlemis- kui rääkimisvõime:

“Pint ja Mihkel – Mihkel ja pint; Liisu ja pint – pint ja Liisu – kõik üks, ütle, kuidas tahad. Ühel pole rohkem soove kui teisel, ühel pole rohkem nälga ja janu kui teisel. Sest nälja ja janu teadvuseks on tundmust vaja – pindal aga tundmust ei ole ja Mihklil ja Liisul ka mitte” (Vilde 2007: 12).

Sellest tsitaadist peegeldub taas objektistamine, mis võimaldab autoril orjanduse dehumaniseerivat mõju kirjeldada. Vilde on illustreerinud siin analoogiat, mis näeb orjas mitte inimest, vaid tööriista ja vahendit. Lindast ja Mihklist on saanud instrumendid või riistapuud mõisniku vara suurendamiseks. Nad on lülitatud mõisa tootmisprotsessi mitte enam tööjõu, vaid -vahenditena. Orjastatud talupojad on sulanud ses kirjelduses üheks elutute materiaalsete objektidega ja minetanud seeläbi need osad, aistingud ja omadused, mis teevad neist inimesed. Tööriistadel puuduvad inimlikud jooned, mistõttu ei tunne need

ka nälga, janu, ega valu. Romaani edasist sündmustekäiku arvestades kujutab selline lähenemine, mis illustreerib mõisas valitsevat ideoloogiat, viimasesse peidetud silmakirjalikkust. Mõisasaks (erinevalt jutustajast) näeb tööriista talupojas tavaliselt siis, kui tekib vajadus viimase peal vägivalda tarvitada. Situatsiooni pöördudes näeb mõisnik orjas aga parajasti nii palju inimsust, et tema tõlgendada käitumist inimlikult kalkuleeritud viha väljendusena, kuid sellest pikemalt edaspidi.

Morrisoni romaanis on kujutatud orjastatud meeste, naiste ja laste objektistamist kabemängu metafoori abil. Jutustaja kirjeldab, kuidas orjade positsioon istandustes on võrdväärne kabendi kui objektiga, mida on lihtne ühest kohast teise tõsta:

“In all of Baby’s life, as well as Sethe’s own, men and women were moved around like checkers. Anybody Baby Suggs knew let alone loved, who hadn’t run off or been hanged, got rented out, loaned out, bought up, brought back, stored up, mortgaged, won, stolen, seized. So Baby’s eight children had six fathers. What she called the nastiness of life was the shock she received upon learning that nobody stopped playing checkers just because the pieces included her children” (Morrison 2004: 28).

Tsiteeritud lõigus annab romaani jutustaja edasi peategelase ämma Baby Suggsi elukogemust, kirjeldades hüperboolina arenevas “mänguvõtete” reas, kuidas inimkabe tehtud panustel on siiski arvestatavad tagajärjed raamatu reaalsuses eksisteerivate tegelaste jaoks, ja rõhutab seeläbi taolise ajalooliselt julma “meelelahutuse” mõju ka realselt eksisteerinud inimestele. Orjade taandamine mängunupuga samale tasandile teeb võimupositsioonil olevatele inimestele “lihtsamaks” nendega opereerimise – mängu jooksul tehtud käikude tagajärjed on kokkuleppeliselt täpselt nii suured kui suured on tehtud panused või kuivõrd on keegi mängule pühendunud. Üksteise järel kulgevasse ritta kokku kuhjatud inimkabe “käigud” illustreerivad aga hästi orja kui “mitteinimese”, vaid kabendi väärtust või väärtusetust, mis on mängu seisust olenevalt defineerimisele avatud. (Kabe või mõnes muus lauamängus on ju lubatud ohverdada mängu edasist käiku silmas pidades mõni nupp.)

Mõisa- ja istandusevägivallaga ühes käivat objektistamiseloogikat on analüüsitavates romaanides kirjeldatud mitme erineva metafoori abil. Inimeste kummituseks või tööriistaks taandamise kõrval kujutatakse ka isandate suhtumist orjadesse kui loomadesse. Taoline

võrdpilt keelab taas orjastatud indiviidile tema inimsuse, et leida seeläbi õigustusi vägivallatsemisele ja ihunuhtlusele. Neis tekstides kujutatakse, kuidas mõisavalitsejad ja istanduseülemad ei näinud orjades mitte inimesi, vaid töö- või kariloomi, kelle paaritumisaastad olid isandate poolt loetud nagu mõnel utel või märal. Orjade taandamine mõisaideoloogias loomadega ühele tasandile lubas näha füüsilistes karistusmeetodites dresseerivaid eesmärke, mis muutis inimese kallal vägivalla tarvitamise justkui loomulikumaks. Nii laseb Koolmeister oma vennapoegadel Morrisoni tekstis loetleda Kuldse Kodu orjade inimlikke ja loomalikke jooni ning võrdleb Sethe reaktsiooni talle osaks langenud vägivalla järel hobuse omaga:

“the woman [---] having at least ten breeding years left. But now she'd gone wild, due to the mishandling of the nephew who overbeat her and made her cut and run. Schoolteacher had chastised that nephew, telling him to think—just think—what would his own horse do if you beat it beyond the point of education” (Morrison 2004: 228 & 176).

Morrison on selles lõigus lasknud Koolmeistril Sethet kirjeldada omadussõnadega, mis on sobilikud kujutamaks karilooma, keda on võimalik treenimise ja dressuuri kaudu “murda”. Samas on siia kirjeldusse peidetud ka vastuolu, millest nähtub, et ihunuhtlust nähakse mõisa- ja istanduseühiskonnas kasvatuslike või hariduslike eesmärkide täitmisena. Kuidas aga harida (töö)looma? Nii toob Morrison päevalgele orjanduslikku süsteemi sisse kirjutatud silmakirjalikkuse. Valitsejatel või ülevaatajatel, kellel erinevalt orjast ei puudu juurdepääs defineerimist võimaldavale võimudiskursusele, on voli orja positsiooni määratleda vastavalt vajadusele – kui on tarviline, harida on tegemist inimesega ja kui peksta, siis vastalise loomaga.

Analüüsi keskmes olevates romaanides kirjeldavad autorid seda topeltstandardit, mis aitab leida õigustusi mõisa-/istandusevõimu ideoloogilistele alustele. Isandate järgi oli orjanduslik ühiskonnakord Jumalast määratud ja nende ülesandeks oli paganast talupoeg või ori muuta niipalju inimeseks kui see parasjagu võimalik, vajalik või kasulik oli. Sarnast praktikat nimetab Spivak imperiaalseks hinge loomise (*soul-making*) programmiks, mis toimib järgneva loogika alusel: “Tee paganast inimene, et teda ennast saaks eesmärgina

kasutada” (1999: 124)³⁷. Taolise hingeloomise näitena kasutab ta india *sati*-enesetappe³⁸. Spivaki argumendi järgi käsitas koloniaalvõim *sati*-enesetapupraktikat kui tõestust india barbaarsusest, mille vastu võitlemine õigustas sageli vägivaldset tsiviliseerimisprotsessi. India naiste india meeste käest päästmisel (“*saving brown women from brown men*”) allutati aga mõlemad koloniaalvõimule ja seejuures ka koloniaalvägivallale. *Sati*-enesetapukommet kasutab Spivak võrdpildina iroonilises võtmes. Tema eesmärgiks ei ole seda traditsiooni õigustada, vaid ta leiab, et selle keelamine oli vajalik ja positiivne. Valitud allegooriaga juhib ta aga tähelepanu koloniaalvõimu ebasiirusele, mis käsitleb koloniaalset naissubjekti barbaritest meeste käest päästmist vajava inimesena siis, kui selline tõlgendus tema tsiviliseerimisprojektile kasulikuks osutub. Taoline päästemissioon ei too aga kaasa naiste emantsipeerumist või muutust nende sotsiaalses olukorras, vaid allutab nad lisaks patriarhaadile ka koloniaalvõimule. Viimasele pakub kirjeldatud valikuline kõikumine koloniseeritu objektistamise või hingestamise vahel aga võimalust tõlgendada oma vägivaldseid “tsiviliseerimispraktikaid” isaliku ümberkasvatustöö ja õilsa päästemissioonina.

Sarnast tõlgenduslikku kõikumist kirjeldab Vilde “Mahtra sõja” lehekülgedel. Ta kujutab mõisavalitsejaid, kes nägid enda korda saadetud repressioonides isalikku ümberkasvatustööd ning vägivallatsemises õiglust:

“Kirikhärra Berg seletas pikas salvikas kõnes ära, mäherdust nõgimusta tänamatust talupojad Mahtras sündinud häbitegudega oma jumalast seatud peremeeste ja vanemate vastu on üles näidanud, kes nende eest alati isalikult hoolt on kandnud. Sest kelle poolt tulnud kõik need kergendused, mis talurahvale aegade jooksul juba osaks saanud [---] Kas ei ole kõiges selles mõisavanemate hool ja armastus tegev olnud?” (Vilde 2007: 392).

Talupoja mässu defineerimine tänamatusena võimaldab mõisnikel tema hääle taas vaigistada ja leida põhjendusi ja õigustusi vägivallatsemisele.

Ka Morrisoni tekst illustreerib analoogiliselt Vilde omale orjandusse kui institutsiooni sisse kirjutatud kummaliselt barbaarset paternalismi. Morrison kirjeldab,

³⁷ “make a heathen into a human so that he can be treated as an end in himself”

³⁸ *sati* – usuline riitus, mille käigus india lesknaine viskub oma kadunud abikaasa matusel selle tuleriidale

kuidas Sethe meeleheitlik lapsetapp oli tema rõhujatele tunnistuseks mustanahaliste orjade vägivaldsest kannibaliloomusest, sest maja 124 kuuris asetleidnu oli neile:

“All testimony to the results of a little so-called freedom imposed on people who needed every care and guidance in the world to keep them from the cannibal life they preferred” (Morrison 2004: 177).

Antud tsitaadist jääb kõlama vastuolu, mida võiks nimetada ehk inimsuse sissepeksmise paradoksiks. Hool ja suunamine, millest Koolmeister selles lausekatkes kõneleb seisneb eelkõige orjade füüsilises väärkohtlemises ja ränkaskes töös. Orjapidajad aga elasid mugava “ideoloogilise vati” sees, mille järgi iga orja tegu andis tunnistust sellise süsteemi vajalikkusest, kus mõisavalitseja vägivaldsemine andis tunnistus tema hoolest, kuid orja puhul võrdsustas füüsilist vägivalda tarvitav vastupanu barbaarsusega.

Käsitletavad romaanid paljastavad aga, et süsteem, mis orjade “loomsust” imperiaalse *soul-making* programmi järgi taltsutama peaks, on oma missioonis läbi kukkunud. Selle asemel, et kustutada orjade “elajalikke” või “inimeseks olemise” juurest eenduvald jooni, mida siinkohal analüüsi selguse mõttes metsikuseks nimetaksin, orjapidamine hoopis kultiveerib neid. Nii Vilde kui Morrison kirjeldavad mingit selgitamatut metsikust külvatav alandustunnet, mis kaasnes erinevat laadi füüsiliste karistustega (olgu selleks siis ihunuhtlus või suuraudade kasutamine). Vilde laseb sellist inimlikust olemisest väljapoole jäävat “miskit” tajuda Juliette’il kui too kohtub äsja nuheldud Päärnaga külateel:

“Noor talupoeg ei peatanud sammu, ei lausunud sõnagi, aga ta heitis tee ääres seisva peene seltskonna peale pilgu, mis preili Marchandi südame silmapilguks tuksumast seisma pani. Sellest pilgust välkus midagi välja, mille sarnast Juliette’ile veel kunagi inimese-silmast vastu polnud lennanud. Nagu kaitstes ja ühtlasi kaitset otsides hakkas noor neiu Ada ja Kuno ümbert kinni ja kiskus nad tee äärest tagasi. Tummalt, püstilt, kangelt sammus Völlamäe Päärn nendest mööda.” (Vilde 2007: 28).

Vilde kirjelduses on see kõrgemalt poolt kultiveeritud metsikus aimatav. See seisab sarnaselt vaimude, kummituste ning kooljatega inimlikust olemisest selgitamatult väljaspool, olles vaevalt hoomatav. Noor talupoeg, keda ta selles stseenis kirjeldab on äsja mõisatallis peksta saanud. Teda on alandatud ja koheldud millegi vähema kui inimesena. Selle pilgust aimatava jäljega mõisatallist kaasa võetud alandusest kohtubki Juliette külateel.

Füüsilise karistuse kui “piitsaga inimeseks peksmise” luhtumist on kujutanud ka Morrison, kõneledes Sethe suu läbi suuraudade kandmise mõjust:

“He wants me to ask him about what it was like for him—about how offended the tongue is, held down by iron [---] People I saw as a child,” she said, “who’d had the bit always looked wild after that. Whatever they used it on them for, it couldn’t have worked, because it put a wildness where before there wasn’t any” (Morrison 2004: 84).

Sethe kirjeldab siin suuraudade kandmist kui peksmisele sarnase mõjuga füüsilist karistust, mis solvab inimest, külvates seeläbi metsikust, mida see välja juurima peaks. Autor on siin üksiut kehaosa kirjeldanud terminites, mida võiks rakendada inimtervikule. Kirjeldades keelt kui kehaosa, mida on võimalik solvata, pöörab Morrison istanduse objektistava diskursuse ümber ja nõuab orjastatud inimesele tema inimsuse tagasi.

Morrisoni kirjelduste puhul on oluline, et ta ei keskendu ainult metsikusele, mis orjandusliku süsteemi poolt alla surutud inimestele osaks saab. Kirjanik on järgneva metsikuse paralleelmetafoori kaudu kujutanud orjanduse korrumpeerivat mõju ka allasurujatele endile:

“Whitepeople believed that whatever the manners, under every dark skin was a jungle. Swift unnavigable waters, swinging screaming baboons, sleeping snakes, red gums ready for their sweet, white blood [---] But it wasn’t a jungle blacks brought with them to this place from the other (livable) place. It was the jungle white folks planted in them. And it grew. In, through and after life, it spread, until it invaded the whites who had made it. Touched by everyone. Changed and altered them. Made them bloody, silly, worse than even they wanted to be, so scared were they of the jungle they had made” (Morrison 2004: 234).

Selle metafooriga toob kirjanik nähtavale orjuse objektistava mõju, mis ei piirdu ainult orjadega. Ta kirjeldab, kuidas rõhutute kallal tarvitav vägivald pöördub tegelikult rõhuja enese vastu, sundides viimase silmitsi iseenesesse külvatud metsikusega.

3.2 Kõne ja keele küsimus

Orjale inimsuse keelamine ja tema alandamine töövahendi tasandile on ka üks viis, et tema häält summutada. Taoline vaigistamine ei jää ainult romaani lehekülgedele taustal terendava

ideoloogia või lausungi semantilise sisu tasandile, mis ilmneb aidamehe lausest: “Aga sa ei tohi sundijat sõimata” (Vilde 2007: 19). Tsitaat näitlikustab, kuidas mõisavõimu on valitud teostama inimesed talupoegade endi seast, kes valitsejate tingimustel kõnelevad ja teisi nende tingimustel vaikima sunniva. Vaigistamine, mida illustreerivad tegelaste poolt lausunud käsud ja keelud, kumab muuhulgas läbi ka romaani poetikast. Vilde kirjeldab rehepeksu saatvaid helisid, mille hulgast tükivad esile pindalöökide tekitatud onomatopoeetilised hääled: “kilk-kõlk! kilk-kõlk! mats-pots! mats-pots!” (2007: 12). Selle tööriistade “keele” võtavad üle inimesed, kes on eelnevalt kaotanud oma subjektsuse rehepekusvahenditega ühte sulandudes, kuniks “[ü]kski ei lausu teisele enam sõna, ükski ei vaata enam teise peale” (Vilde 2007: 12–13). Säärases sulandumises on rehelised kaotanud kaks omadust, mis tegid neist inimesed. Esiteks on nad ses tähenduste ülekandes ilma jäänud oma lihakehast (mille jutustaja annab neile tagasi siis kui on vaja illustreerida elavatele ja hingavatele inimestele osaks saavat vägivalda) ja teiseks on kaotsi läinud nende kõne, millest on saanud monotoonne ja vaibuv pintade mütsumine. Autor on antud heli kirjeldanud ka vartade “pillimänguna”, kuid sellestki võrdpildist johtub tolle heli piiratus väljendusvahendina (Samas: 12). Neid pindalöökide mütsatusi, on küll võimalik kuulda, kuid ometi ei ole neil “lausungitel” tähendust, mis oleks kuulajale kõnena arusaadav. Ka siis kui subaltern üritab taoliste helide kaudu rääkida puudub teadmine või kood tema poolt artikuleeritud kõne mõistmiseks.

Vilde tekst illustreerib siinkohal kahte Spivaki subalternsuse kontseptsiooni ja viimase kõne(võime)ga seotud probleemide ringi, mille järele kuulamiseks vajalikud küsimused on teoreetik Abdul JanMohamed sõnastanud järgmiselt: “Millised tingimused loovad selle kõne “kuulmise” võimalused? [---] millist laadi peaks olema meie vastuvõtt, defineeritud ideoloogiliselt ja epistemoloogiliselt, et me oleksime võimelised kuulma ja mõistma mõnd põhilist punkti, mida artikuleeritakse” (2010: 139)³⁹. Rehetares töötavate talupoegade “kõne” kuuldavale toomise ja mõistmise tingimused on määratletud

³⁹ “What are the conditions of possibility that attend the “audibility” of that speech? [---] what needs to be the nature of our receptivity, defined ideologically and epistemologically, such that we can hear and understand some of the fundamental concerns being articulated.”

orjandusliku ühiskonna võimukorraldusest. Orjade objektistumine, nende kehade kokkusulamine tööriistadega ei ole iseeneslik, vaid kõrgemalt võimupositsioonilt peale sunnitud. Vilde demonstreerib seda kui laseb kiltril rehepeksu ajal teotüdrukut ähvardada: “Ja sina, Triinu, juba jälle kükitad maha nagu munas kana! Juba su kintsud jälle kipitavad! Oota, ma lasen su varre otsa siduda ja su laisa kehaga ahtele pihta anda!” (Vilde 2007: 11). Orja keha on selles lauses allutatud mõisa võimu esindaja tahtele, kelle luua on antud tingimustes sobilik definitsioon, mis määrab, kas tegemist on inimese või tööriistaga. Orja asjaks muundamine on temast väljaspool määratud ja ei olene viimase soovidest.

Orja kui vägivaldselt alla surutud ja vaigistatud inimese kõikuvat ja kõrgemate võimukandjate definitsioonile avatud positsiooni mõisaühiskonnas illustreerib Vilde kavala kontrasti kaudu. Erinevalt talupoegadest ei ole isesugused asjad või esemed Vilde kirjeldustes mitte alati kõnevõimetud. Objektistatud orjade sotsiaalses positsioonis peituva ebakõla näitlikustamiseks võtab autor kasutusele vastupidise võtte ja annab isikustamise läbi elututele asjadele inimlikke omadusi:

“kui mitte kilter kepiga ka rehes ei seisaks ja kui see pikk, kondine, jutukehv pilvetõukaja mitte alati nii pahas tujus ei oleks, et ta suu asemel enamasti keppi tarvitab, millel on palju selgem keel kui Rehe-Mardi sõimurikkal suul” (Vilde 2007: 11).

Antud tsitaadis kirjeldab jutustaja, kuidas talupojad on sunnitud mõistma elutute objektide kõnelemist. Siinkohal oleks tegemist retoorilise järjepidevuse rikkumisega kui tulemuseks ei oleks orja ühiskondliku olukorra väljajoonistamine. Vilde näitab, et mõisaühiskonnas on elututele objektidele kõnelemiseks antud rohkem õigust ja soodsamad võimalused ning tingimused kui talupojale, sest kepi paneb “rääkima” mõisasundija, kellel on selleks vastav voli ja võim.

Sarnase kontrasti on oma tekstis joonistanud välja Morrison, kes kirjeldab romaani keskse meestegelase Paul D mälestuste kaudu, kuidas loomad on istandustes suuremad võimalused enesemääramiseks kui orjastatud inimestel. Järgnevas lõigus meenutab tööhobuse kombel suuraudu kandev ja seeläbi otseselt (mitte ülekantud tähenduses) vaigistatud Paul D oma kohtumist Kuldse Kodu kukega:

“He sat right there on the tub looking at me. I swear he smiled. [---] Mister, he looked so... free. Better than me. Stronger, tougher. [---] Mister was allowed to be and stay what he was. But I wasn't allowed to be and stay what I was. Even if you cooked him you'd be cooking a rooster named Mister. But wasn't no way I'd ever be Paul D again, living or dead. Schoolteacher changed me. I was something else and that something else was less than a chicken sitting in the sun on a tub” (Morrison 2004: 85–86).

Ori on tsiteeritud episoodis seatud vastamise selle miskiga, keda ta võiks enda suhtes “teiseks” pidada. Kohtumine toob aga kaasa õõvastava äratundmise, et sel “teisel” on ebaõiglasel kombel suuremad vabadused enesemääramisel kui temal.

Välja toodud näidete abil kirjeldavad nii Vilde kui Morrison orja hääle summutamise trajektoori, mis saab alguse orja objekti tasemele taandamisest valitseva võimu tingimustel. Seejuures lõigatakse ära tema mõistmiseks vajalikud teed ja paradoksaalsel kombel antakse materiaalsetele asjadele suuremad võimalused “kõnelemiseks”, kuid nendegi mõistmiseks puudub vajalik kood. Millised võimalused on aga orjadel kirjeldatud tingimustes objekti staatusest välja murdmiseks ja oma hääle süsteemi kiuste kuuldavale toomiseks?

Spivak kõneleb essees “Kas subaltern on kõnevõimeline?” subalternist (*Bhubaneswari Bhaduri*), kes soovis enda häält kuuldavale tuua kirjutades iseenda kehaga: “Ta oleks kui püüdnud ‘rääkida’ üle surma, muutes oma keha grafeemiliseks [*graphematic*]” (Spivak 2010: 22)⁴⁰. Morrison aga kirjeldab romaanis “Armas” vastupidist situatsiooni, kus orjanduslik kord kirjutab vägivaldselt orja kehasse selle süsteemi traumaatilise kogemuse, mida peategelane kannab “lihase lõigatud” puuna enda seljal. Romaani avapeatükis esitatud stseenis, mis on meeolult austav ning mõjub teraapiliselt, kirjeldab jutustaja koletut armi Sethe seljal:

“Schoolteacher made them open up my back, and when it closed it made a tree. It grows there still [---] She straightened up and knew, but could not feel, that his cheek was pressing into the branches of her chokecherry tree [---] He rubbed his cheek on her back and learned that way her sorrow, the roots of it; its wide trunk and intricate branches [---] And he would tolerate no peace until he had touched every ridge and leaf of it with his mouth, none of which Sethe could feel because her back skin had been

⁴⁰ “I will focus on a figure who intended to be retrieved, wrote with her body. It is as if she attempted to ‘speak’ across death, by rendering her body graphematic.”

dead for years. What she knew was that the responsibility for her breasts, at last, was in somebody else's hands" (Morrison 2004: 21).

Ülekohtu mäletamine on orja kehale möödapääsmatult jäädvustatud ja ühiskondliku süsteemi grafomaanne jälg sellele vägivaldse armina peale surutud. Autor kirjeldab antud steenis, kuidas subalterni häält on püütud vaigistada tema keha kaudu. Paradoksaalsel kombel on aga igasugused vaigistamiskatsed muutnud subalterni keha hoopis orjusekogemust säilitavaks meediumiks, avades seejuures kehasse salvestatud kogemuse jäetud armid aga ka (valesti)tõlgendamisele.

Vilde romaani veriseimas peatükis alapealkirjaga "Kurbmängu lõppvaatus" kirjeldab jutustaja Mahtra mässu eest karistatud talupoegi, kes said ihulise vaigistamise kaudu taas subalternsesse positsiooni surutud:

"Hulk regesid oli linadesse mähitud veriseid inimkehasid täis laotud. Näis, otsekui hakataks siin tapetud loomi müügile viima. Paljud ägasid ja korisesid, teised olid tummad ja liikumatud. Õnnetute naised, tütreid ja muud sugulased volasid regede ümber kokku, igauks otsis tungides ja kobades oma surnut" (Vilde 2007: 396).

Selles tsitaadis on orja kehast saanud kahetimõistetavusele avatud metafoor, mis kõneleb diskursiivsest vaigistamisest. Vilde kujutab siin kehasid, kellesse orjusekogemus on seaduslikult sisse pekstud, ja tema kirjelduses mõjuvad need täis kirjutatud ihud üheaegselt nii inimeste kui loomadena. Vaatamata verele ja armidele, mis seda ajaloolist kogemust mäletavad, paistavad karistusstseenidele eelnevates piltides uuesti inimestena defineeritud orjad taas kui loomad, kelle korisevatesse kehasse on hääl tummalt kinni jäänud. Vaikusesse pekstud kehad on sarnaselt romaani avastseeniga surutud samasse ruumi loomade ja surnutega.

Sageli traumaromaanina kirjeldatud "Armas" mõjub eelnevalt kirjeldatud kontekstis aga iselaadselt teraapiliselt. Morrison kirjeldab orjusest välja jõudnud inimeste saatust ja nõuab oma romaanis noile inimlikkusest lahutatud "vaimudele" tagasi nende aistinguid ja tundeid võimaldavad kehaosad. Steen välul, mis kujutab Baby Suggs'i jutlust, pühitseb orjastatud inimese keha ja selle erinevaid osi:

"in this here place, we flesh; flesh that weeps, laughs; flesh that dances on bare feet in grass. Love it. Love it hard. Yonder they do not love your flesh. They despise it. They don't love your eyes; they'd

just as soon pick em out. No more do they love the skin on your back. Yonder they flay it. And O my people they do not love your hands. [---] You got to love it, you! And no, they ain't in love with your mouth. Yonder, out there, they will see it broken and break it again. What you say out of it they will not heed. What you scream from it they do not hear. [---] It is flesh I am talking about here. Flesh that needs to be loved. Feet that need to rest and to dance; backs that need support; shoulders that need arms, strong arms I'm telling you. And O my people, out yonder, hear me they don't love your neck unnoosed and straight. So love your neck; put a hand on it, grace it, stroke it and hold it up. And all your inside parts that they'd just as soon slop for hogs, you got to love them. The dark, dark liver– love it, love it, and the beat and beating heart, love that too. More than eyes or feet. More than lungs that have yet to draw free air. More than your life-holding womb and your life giving private parts, hear me now, love your heart” (Morrison 2004: 104).

Peetud monoloogis nõutab Morrisoni loodud tegelane varem orjastatud inimestele tagasi nende keha ja selle erinevad osad. Ta kirjeldab viimaseid armastuse eesmärgi ja mitte töövahenditena. Nii manatakse tekstis endistele orjadele tagasi nende subjektsus, sest ainult nemad ise saavad oma keha ja seda moodustavaid osi armastada. Vastukaaluks orjandusliku ühiskonna võimudiskursusele, mis lammutab nende keha tükideks ja taandab need tükid pelkade riistapuude tasemele, annab Morrison selle monoloogi läbi erinevatele kehaosadele inimlikud omadused. Ta kogub kokku inimese jäsemed ja organid ning omistab neile vaimust iseseisva tahte, et taasluua orjuse kogemusest vabastatud tervikut. Tsiteeritud jutluses püüab ta uuesti ühendada terviklikuks subjekti, kirjeldades iga tema osa (liha, jalgade, südame) “tahte” olulisust selle terviku loomisel.

Tsiteeritud palvuses kangastub Morrisoni loodud jutustaja soov ületada istandusevägivalla poolt orja kehasse üles tähendatud valus kogemus ja ihusse sisse lõigatud ebaõiglus sealt välja “kirjutada”. Morrison lahutab oma kirjeldustes inimese tööriistast, lastes Paul D’l lausuda:

“A man ain't a goddamn ax. Chopping, hacking, busting every goddamn minut of the day. Things get to him. Things he can't chop down because they're inside” (Morrison 2004: 81).

Morrison lahutab oma kirjeldustes inimese tööriistast. Ta joonistab välja erinevuse objekti ja inimese vahel ning nõuab oma tekstis orjastatud vaimudele nende aistinguid ja tundeid võimaldavad kehaosad tagasi.

3.3 Nais-subalterni kujutamine

Nais-subalterni positsiooni koloniaaldiskursuses avab Spivak muuhulgas kui ta analüüsib raamatus “*The Critique of Postcolonial Reason*” feministlike kriitikute poolt sagedasti pühitsetud Jane Austeni romaani “Jane Eyre”. Spivaki mõttekäigu järgi on selles tekstis, milles feministlik kriitika⁴¹ traditsiooniliselt hindab Lääne naise individuaalseid õnneotsinguid ja eneseteostust, viimaste saavutamisel ohvriks toodud peategelase kolooniast pärit suguõe hääl, kogemus ja inimsus. Spivak kirjeldab, kuidas Rochesteri kreooliverd abikaasa episoodiline roll romaanis on sillutada tee Jane’i abieluõnneni ja Austeni teose peategelase tõus klassiredelil on võimalik ainult tänu salajasele “koostööle” koloniaalse tsiviliseerimisprogrammiga. Vaeslaps-guvernandi “eduloo” teostumiseks on Berthale, keda populaarse psühhoanalüütilise tõlgenduse järgi on loetud Jane’i “tumedaks teisikuks”, keelatud inimlikud omadused:

“Bertha funktsioon ‘Jane Eyre’is’ on muuta piir inimese ja looma vahel hägusaks, et seeläbi nõrgestada tema õigust seaduse vaimu kui mitte Kirja kaitsele [---] ta peab oma rolli välja mängima, ette kandma oma “mina” muutumise selleks fiktiivseks Teiseks, maja põlema süütama ja end surmama, et Jane Eyre’ist saaks Briti ilukirjanduse individualistlik feministlik kangelanna. Ma pean lugema seda imperialismi epistemoloogilise vägivalda allegooriana, end kolonisaatori sotsiaalse missiooni glorifitseerimise nimel põlemasüütava koloniaalsubjektina” (Spivak 1999: 125–127)⁴².

Spivaki väljapakutud lugemisviis juhib tähelepanu olulisele vasturääkivusele “Jane Eyre’i” kui feministliku mõtteloo keskmes asuva teksti tõlgenduses. Tema alternatiivne lugemisstrateegia, mis kirjeldab subalterni hääle summutamist ja püüab jälgida selle summutamise teekonda, juhib tähelepanu erinevusele kolonisaatorite ja koloniseeritud

⁴¹ Eesotsas Sandra Gilberti ja Susan Gubari märgilise artikliga “*The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century literary imagination*”, mis analüüsib “Jane Eyre’i” psühhoanalüütilisest lähtuvalt.

⁴² “I have suggested that Bertha’s function in *Jane Eyre* is to render indeterminate the boundary between human and animal and thereby to weaken her entitlement under the spirit if not the letter of the Law [---] she must play out her rôle, act out the transformation of her “self” in to that fictive Other, set fire to the house and kill herself, so that Jane Eyre can become the feminist individualist heroine of British fiction. I must read this as an allegory of the general epistemic violence of imperialism, the construction of a self-immolating colonial subject for the glorification of the social mission of the colonizer” (Spivak 1999: 125– 127).

naiste sotsiaalse emantsipatsiooni võimalikkuses. Seejuures osutab ta asjaolule, kuid feministliku mõtte võidukäik läänes on võimalik märkamatuks jäävas koostöös koloniaalprojektiga. Kõneledes justkui kõikide naiste eest, jääb lääne feministliku mõtte tähelepanu alt kõrvale koloniseeritud naiste olukord. Neist kõneledes, räägib lääne feminist äraspidiselt hoopiski endast: “Vaatomata nende kohatisele huvile põgusalt tegeleda Lääne, metafüüsika, kapitalismi suhtes teisega, on nende poolt korratud küsimus sunnitud enesekeskne”⁴³ (Spivak 2006: 189).

Spivaki strateegilist lugemist eeskujuks võttes on võimalik märgata ka Vilde ning Morrisoni ponnistusi, juhtimaks tähelepanu naiste erinevate sotsiaalsete positsioonide paljususele orjanduslikes ühiskondades. Nende romaanid osutavad otsesemal ja kaudsemal viisil sellele, et kategooria “naine” võib olla koloniaalkontekstis sama üheülbastav kui kriitiliselt rakendamata kategooria “ori” või “koloniseeritu”. Nende tekstides tuuakse päevavalgele nii eraldiseisvatesse sotsiaalsetesse gruppidesse kuuluvate naiste vaheline erinevus kui ka ühe klassi sisesed dünaamikad.

Talutüdruk Miina lugu, mis on osavalt mässuepisoodide vahele põimitud, pakub naise kui subalterni mitmekordselt allasurutud olukorrale asjakohast illustratsiooni, demonstreerides, kuidas naised on mõisaühiskonnas sageli väärkoheldud nii aadli kui oma seisusekaaslaste ehk teiste sarnaselt orjastatud talupoegade poolt. Kuigi Vilde on juba romaani esimeses peksustseenis osutanud, et võim orja keha üle asub temast väljaspool, kirjeldab ta Miinat kui tegelast, kes vaatamata oma seisuslikule päritolule, tunnetab, et tal on voli oma keha üle: “No seda ma sulle ütlen Pearn: mind sundida ei soa keegi! Ennem lasen enese tükkideks raiuda, kui mehele lähen, kelle poole veri ei tõmma! Enne joosen metsa ja jäängi sinna” (Vilde 2007: 45). Olgugi et, orja kehast on saanud selles romaanis mõisavägivallale ja isanda tahtele allutatud objekt, mille kõnelemine, nagu töö eelnevas alapeatükist selgus, on võimalik ainult valitseva võimudiskursuse loodud tingimustel. Miina eneseteadlikust sõnavõtust kõlavad muuhulgas läbi ka vastupanustrateegiad, mis olid

⁴³ “In spite of their occasional interest in touching the other of the West, of metaphysics, of capitalism, their repeated question is obsessively self-centered.”

orjataride kasutuses, et kontrolli oma keha üle säilitada või tagasi nõuda. Ometi, ei muuda need aga tema positsiooni mõisaühiskonnas.

Miina iseteadlikkusest ja pealehakkamisest hoolimata on tema tahe sageli allutatud nii talupoegade klassis valitsevale hierarhiale kui mõisaühiskonna sotsiaalmajanduslikule struktuurile. Miina tulevases abielust ei sõltu ainult tema isiklik õnn, vaid ka tema perekonna majanduslik heaolu. Olgugi et mõlemad tema peigmehekandidaadid on pärit talupoegade hulgast, paigutuvad nad mõisaühiskonna sotsiaalse hierarhia erinevatele astmetele. Kupja-Pritsuga abiellumine lubab Miina isale paremat talukohta, mis parandaks oluliselt tema perekonna majanduslikku olukorda, samas kui saunikust Päärna valimisel oleksid vastupidised tagajärjed. Sellise vastandliku armukolmnurga loomisega demonstreerib Vilde, kuidas mõisaühiskonnas muutuvad Miina kiindumus ja keha materiaaleteks väärtusteks, millega on võimalik kaubelda, ja kuidas ka allasurutud klassides säilib meeste ülemvõim ja “soo ideoloogiline konstruktsioon säilitab meesdominandi” (Spivak 1994: 82). Miina ei ole enam ühekordselt allasurutud nagu iga teine teoori, vaid kahekordselt kui naissoost teoori, kelle keha ei ole ainult mõisamajandusliku tootmise suhtes oluline kui “tööriist”, vaid kui vahetuskaup. Samal ajal, kui mõis kasutab Miina tasuta tööjõudu, soovib tema isa kasutada tema keha valuutana.

Sarnaselt teistele orjadele on Miina keha objektistatud, kuid tema soolise kuuluvuse tõttu on see lisaks mõisaeliidi ülemvõimule allutatud ka tema klassisisesele patriarhaadile. Vaatamata tüdruku korduvatele aktiivsetele katsetele otsustusõigust oma keha eest endale tagasi nõuda (ta jookseb näiteks soovimatu kosilase hirmus kodust ära õe juurde), vaigistatakse tema hääl romaani järjekordses peksustseenis. Selles seksuaalselt laetud episoodis on Vilde kirjeldanud himura opmanni rahuldust ja naudingut kui ta näeb tüdruku paljastatud keha, mille üle viimasel puudub igasugune õigus ja kontroll:

“Ta ihkab valget liha näha, naise valget liha ja tahab pealt vaadata, kuidas see järgemööda siniseks, mustaks ja punaseks võõpub.../.../ Vahimees haarab tüdrukul pihast kinni, rusub ta pingile maha ja paljastab tema. Nüüd võib opmanni-isand näha, mida ta tahtis. Ta nihkub lähemale, et võimalikult hästi näha, ja ta rõõmustab sest õrnast, valgest, tuksuvast, mis julmade hoopide all tumedamaks ja ikka tumedamaks muutub kuni ta märgub ja kuumpunaselt nõrguma hakkab” (Vilde 2007: 238–239).

Selles stseenist peegeldub Miina kui kahekordselt represseritud tegelase seksuaalselt objektistatud positsioon. Mõisal on õigus teda ihunuhtlusega karistada nagu iga teistki orja, kes on mingi rikkumise või üleastumisega hakkama saanud. Miina puhul muutub antud karistus muuhulgas ka seksuaalseks väärkohtlemiseks, sest ta on sunnitud paljastama oma keha mõlema mehe juuresolekul, kelle pilkude eest ta soovis end varjata. Seega kulmineeruvad Miina katsed otsustusõigust oma keha eest endale nõuda sootuks vastupidise tulemusega, sest see langeb kahekordse objektistamise (seksuaal- ja mõisavägivalla) ohvriks.

Miina lugu saab siiski romaani lõpuks õnneliku lahenduse ja selle abil kirjeldab Vilde ühe naistegelase takistusterohket teed abieluõnneni ja tema jutustaja näib olevat naisküsimumses erakordselt kaastundlikult ja isegi feministlikult meeletatud. Ometi on ta sellise süžeeikulgemise tarbeks loonud naistegelase, kes jääb romaani retoorilise masinavärgi hammasrataste vahele ja saab seeläbi mitmekordselt vaigistatud. Veel enne kui Vilde tutvustab teose keskset naistegelast Miinat, kirjeldab ta, kuis esmalt rehes ja seejärel mõisatallis saab füüsiline karistus osaks Kulbi Kaile. Need naised kuuluvad küll mõlemad samasse sotsiaalsesse klassi, kuid neile on siiski antud erinev võimalus oma hääle kuuldavale toomiseks ning ka oma sotsiaalse olukorda muutmiseks. Kõrvaltegelane Kai jõuab lugejateadvusesse esmalt kupja kirjelduses kui liiderlik tütarlaps:

“Ja kelle eest hakkab sihuke seisma? Kulbi Kaie, ilmamao lidu eest, kelle peale õige inimene ei tahaks sülitadagi [---] Tunnista üles, mis salasõprus sul selle tüdrukuga on! On sul nõu temaga papi juurde minna? Võid ju minna, kes sind keelab, ega sest kellelgi kahju ei ole, et teda nii paljude sõbristega pead jagama” (Vilde 2007: 16).

Kupja sõnad seatakse aga juba samas episoodis kahtluse alla, kui ühel tundmatul häälel kostub teomeeste seast: “No-noh, oled tal ju isegi võersil käinud” (Samas). Vilde ei tee Kai vooruse või voorusetuse üle otsustamist lugejale lihtsaks, sest esimesed selletemalised kirjeldused edastatakse tegelase kaudu, kelle usaldusväärsus järgnevate lehekülgede jooksul korduvalt kahtluse alla seatakse. Kõik andmed Kai potentsiaalselt lõtvade elukommete kohta jõuavad lugejani erinevate rohkem ja vähem usaldusväärsete tegelaste otsekõnes, millest selgub, et Kai on üksikema, kelle lapse isa ei ole teada.

Kai kui tegelaskuju on asetatud Miina ja Päärna õnnepüüdluste teenistusse. Tema episoodiline roll on tutvustada lugejale nii Päärna kui Miinat vooruslikke ja õiglameelsetena. Kai kaitseks väljaastumise tõttu saab Päärn romaanis esimese karistuse mõisatallis ja naise kaheldav vooruslikkus kõrvutatuna Miina vankumatu meelegendlusega oma ihulise puhtuse säilitamisel tugevdab veelgi kuvandit viimasest kui vankumatult moraalsest tüdrukust, kes väärrib õnnelikku armastust.

Kai liiderlikkuse seab Vilde aga kahtluse alla muuhulgas seeläbi, et ta viitab romaanis vältel tüdruku ühendusele mõlema mehega, kes voorusliku Miina keha ja selle puutumatuset himustasid ning seeläbi endi positsiooni “moraaliapostlitena” kahtluse alla seadsid. Eespool tsiteeritud teomehe lause osutab Kai ja Pritsu varasemale kokkupuutele ning lugejale saab järgnevate peatükkide jooksul selgeks, kui väärilt kubjas tüdrukutega, kes talle huvi pakuvad, käitub. Mõned leheküljed edasi seostatakse naine ka mõisavalitsejaga: “Kulbi Kai? Kas opmann seda’s enam ei salli? Hakkab juba vist jumetuks jääma” (Vilde 2007: 32). Opmann Vinterit kirjeldab autor aga “jõhkra ja vägivaldse isikuna”, kes “oma suurt meelevolda mõisas naiste vastu ka muul viisil kurjasti tarvitas: kui rahvasuu õigust rääkis, siis oli vallas vähemalt pool tosinat ‘kasulapsi’, kel kõigil üks isa oli, ning seda isa ei otsitud mitte külapoiste hulgast” (Vilde 2007: 148). Sellistele ühendustele viitamine võib tähepaneliku ja kaastundliku lugeja Kai voorusetuses kahtlema panna ja sunnib selle küsimuse üle otsustamise edasi lükkama või täpsustusi ootama. On ju tüdruk seostatud meestegelastega, kes naiste suhtes mitte austust, vaid vägivalda ülesse näitavad ja Kai on neis mõnes kirjelduses, mis temaga ses tekstis tegelevad, seatud silmitsi samade ohtudega, mis varitsesid Miinat.

Informatsiooni on selles küsimuses lugejale pakutud vähe ja seegi pisku, mis Kaist teada on, tuleneb ebausaldusväärsetest allikatest. Kaile enesele ei ole aga oma vooruse teemadel sõna antud. Erinevalt eneseteadliku ja hakkaja noore naisterahvana kirjeldatud Miinast, kellel õnnestub vaatamata füüsilisele karistusele oma rõhujatele vastu seista ja seeläbi oma süütus säilitada, on Kaile pühendatud väga vähe leheruumi. Seejuures on naine aga Vilde nappides kirjeldustes sageli seksualiseeritud: “‘Pearn,’ ütleb ta poolsosistades, kuna ta kõrge, täidlane rind särki all nähtavalt tõuseb ja vajub ja kuna ta oma suured

läikivad silmad palavalt ta näo külge liidab” (Vilde 2007: 30). Taoliste erootiliselt laetud kirjelduste tõttu ei ole ka Vilde jutustajakõne sel teemal usaldusväärne, sest langeb ise diskursiivsesse lõksu, mida ta naise keha objektistavates peksustseenides mõisa-isandatele pahaks paneb. Tema jutustaja kirjeldab seda naist läbi tolle seksualiseeritud keha, keelates talle aga häält.

Andmata teotüdrukule enesele sel teemal pikemalt sõna ja seostades ta tegelastega, kelle korda saadetud naistevastane vaimne ja füüsiline vägivald pole ei teose lugejatele ega selle karakteritele tundmatu, ei välista Vilde seksuaalse väärkohtlemise võimalikkust Kai puhul, vaid vaikib sellest. Kai tegelaskuju muutub tekstis mitmekordselt vaigistatud naise metafooriks, sest autor ei ole andnud talle võimalust oma loo kuuldavale toomiseks ning tema loodud jutustaja on oma ebausaldusväärsetes kirjeldustes naise sarnaselt mõisadiskursusele vaigistanud. See naine on Vilde jutustajakirjelduses esitatud objektistatult läbi oma seksualiseeritud keha ja langeb seejuures neis tekstilõikudes vaigistava diskursiivvägivalla ohvriks, mistõttu muutubki Kai hääletu nais-subalterni võrdkujuks.

Sarnaselt romaanist “Jane Eyre” tuntud Berthale, kes Spivaki tõlgenduse kohaselt on ohvriks toodud oma Lääne suguõe individuaalsetele õnneotsingutele, on ka teotüdruk Kai häält vaigistatud, et tagada peretütar Miina eluõnne saavutamist. Mõlemad näivad kinnitavat Spivaki väiteid, et lihtsalt klassianalüüsist, mis vastandab koloniseerijat ja koloniseeritud või orja ja isandat, koloniaalset tüüpi võimuhete ja nende kirjandusliku väljenduse uurimiseks ei piisa. Subalterni käsitamise juures on oluline tähelepanu pöörata klassi ja sooliselt markeeritud rühmade sisestele dünaamikatele, sest nais-subalterni teadvuse tuvastamiseks ja tema hääle kuuldavale toomiseks ei piisa kui “lisada rõhutute nimekirja monoliitne ‘naiste’ kollektiiv, kelle lõhestamata teadvus lubab neil kõneleda endi eest võrdselt monoliitse ‘sama süsteemi’ vastu ” (Spivak 2010: 32)⁴⁴. Vilde romaani jutustaja retooriline libastumine Kai kirjeldamisel juhib omakorda tähelepanu sellele,

⁴⁴ “Nor does the the solution lie in the positivist inclusion of a monolithic collectivity of ‘women’ in the list of the oppressed whose unfractured subjectivity allows them to speak for themselves against an equally monolythic ‘same system’”

kuidas subalterni vaigistamine võib aset leida selle sama süsteemi kritiseerimisel, mis loob selle vaigistamise tingimused. See näib sobituvat Spivaki üldisema argumendiga, et ka kaastundlikul kirjutajal on alati oht langeda ümbritseva ideoloogia poolt konstrueeritud lõksudesse.

Morrisoni tekst kirjeldab nais-subalterni mitmekordselt objektistatud ja seeläbi vaigistatud olukorda ennekõike läbi romaani peategelase Sethe. Selle tegelaskujuga seotud keskne traagika seisneb asjaolus, et ka orjapidajate juurest vabadusse põgenemine ei võimalda tal oma kõnelemise või karjumise katset kuulajale arusaadavaks teha. Orjusest pagemine, mis õnnestus tal ühes kõigi oma lastega, justkui aitaks Sethel murda välja oma subalternsest positsioonist, kuid, nagu lühidalt demonstreerida püüan, ei ole sellele põgenemisele järgnenud katse meeletehes kõneleda kuulajale arusaadav – ükskõik, millisesse sotsiaalsesse kategooriasse viimane ka ei kuuluks.

Kartuses, et tema lapsed viiakse tagasi orjusesse, püüab Sethe neid tappa ja tal läheb korda surmata oma vanem tütar. Nagu eelnevalt sai kirjeldatud, nägi Koolmeister Sethe teguviisis kinnitust orjade barbaarsusest. Koolmeistri veendumus mustanahaliste kanniballoomusest pakkus talle Sethe kõnelemiskatse mõtestamiseks omad tingimused, mis aga naise enese hääle vaigistasid. Vennapoeg, kes oli Sethelt piima röövunud, aga ei suuda uskumatuna tunduvale olukorrale mingit ratsionaalset põhjendust leida ja ta on sunnitud korduvalt küsima: “*What she go and do that for?*” (Morrison 2004: 176). Mitte kumbki neist tegelastest ei suuda määratleda Sethe meeletehlikku sammu põhjust, sest naise teost adekvaatse tähenduse välja lugemiseks puudub neil meestel selleks vajalik teadmine.

Lugejale pakub Morrison võtme Sethe teo tagamaadele tungimiseks, kirjeldades mitmes tekstikatkes selle tegelase enesekuvandit. Teose kolmandas peatükis kirjeldab ta, kuidas naine teel vabadusse metsribulate keskel jõuetult kokku varisedes ei tunne hirmu surma ees, vaid muret oma laste ema elu pärast:

“Concerned as she was for the life of her children’s mother, Sethe told Denver, she remembered thinking: Well at least I don’t have to take another step [---] ‘I believe this baby’s ma’am is gonna die in wild onions on the bloody side of the Ohio River” (Samas 2004: 36–37).

Enda surmale mõtlemisest varem torkab Sethele pähe, et eluga on hüvasti jätmas tema laste ema. Tollest meenutusest selgub, et see naisterahvas määratles ennast ennekõike just emana, kelle lapsed moodustasid osa temast endast. Seda suhet kirjeldab Sethe Paul D'le öeldes, et tema lapsed olid: "*parts of her that were precious, fine and beautiful*" (Samas 2004: 192). Samuti lausub Sethe sündmustiku arenedes enda emapositsiooni kirjeldamiseks: "*I wouldn't draw a breath without my children*" (Samas 2004: 239–240). Peategelase taoline enesekuvand, mis ei luba tal lasteta hingata ega eksisteerida, pakub võimalust tema sooritatud lapsetappu käsitleda suitsiidi katse või iselaadse luhtunud enesetapuna, millest peegeldub soov leida turvaline, istandusevägivallast puutumatu ruum nii endale kui oma järelkasvule. Morrisoni jutustaja kirjeldab motivatsiooni Sethe meeleehtlikku (enese)tapukatse taga kui soovi end ja oma lapsi kaitsta:

"She just flew. Collected every bit of life she had made, all the parts of her that were precious, fine and beautiful, and carried, pushed, dragged them through the veil, out, away, over there where no one could hurt them. [---]" (Morrison 2004: 192).

Sellisest intensiivselt kirjeldatud kaitsesoovist võib välja lugeda teatud isekust, mis seisneb soovis läbi oma laste kaitsta ka iseennast. Taolise isekuse tunneb romaani peategelane eneses sammuti ära ja ta kirjeldab seda kui voli oma lapsi korralikult armastada:

"It was a kind of selfishness I never knew nothing about before. It felt good. Good and right. I was big, Paul D, and deep and wide and when I stretched out my arms all my children could get in between. I was *that* wide. Look like I loved em more after I got here. Or maybe I couldn't love em proper in Kentucky because they wasn't mine to love. But when I got here, when I jumped off the wagon– there wasn't nobody in the world I couldn't love if I wanted to." (Samas: 190–192)

Eelnevast selgitusest johtub, et Sethe ei kõnelenud käsisaie läbi mitte oma oletatavates loomlikest instinktides, vaid ta soovis artikuleerida seda hingematvat armastust, mida ta oma laste vastu tundis. Taolist kõnelemiskatset kirjeldab ta Paul D'le kui soovi oma lapsi päästa. Sethe soovib neid säästa orjusest, mis oli tema seljale puu lõiganud, ja viia nad kuhugi, kus on turvaline:

"I couldn't let her nor any of em live under schoolteacher. That was out. [---]'I stopped him,' she said, staring at the place where the fence used to be. 'I took and put my babies where they'd be safe'" (Samas 2004: 193).

Asjaolu, et orjapidajad ei suutnud Sethe teo tagamaid naise enda seatud tingimustel tõlgendada ei muuda teda veel ilmtingimata kahekordselt vaigistatud subalterni võrdpildiks. Seda teeb aga Morrisoni romaani lugemisega kaasnev tõdemus, et isegi teised endised orjad ei suutnud naise meeleheitliku teo tõelist tagapõhja tema enda seatud tingimustel tõlgendada. Seda hoolimata endiste orjade sarnasest kogemustepagasist, mis peaks neile naise kõne mõistmise võimalikuks tegema. Stseen, milles Sethele on antud sõna oma teguviisi selgitamiseks, kulmineerub Paul D sedastusega, et naine on kahe, mitte neljajalgne:

“You got two feet, Sethe, not four,” he said and right then a forest sprang up between them; trackless and quiet” (Samas 2004: 194).

Paul D on selles lausungis üle võtnud Koolmeistri sõnavara, mis takistab tal naise tõelise motivatsiooni ära tundmist ja tema emaarmastusest kõneleva hääle kuulmist. Sethe katse oma lapsi kaitsta kukub tõlgenduslikku tühimikku. Lisaks orjapidajatele tõlgendab tema teguviisi kuritegelikuna inimene, kellel võiksid Sethe mõistmiseks sarnase kogemuspagasi tõttu olla suuremad võimalused. Selle tegelase katse oma armastusest, kõneleda kukub läbi, sest teda ei kuulda ega mõisteta. Sethes nähakse romaani jooksul nii kurjategijat kui looma, mitte aga meeleheitel ema. Naise teguviisi on aga võimalik tõlgendada mitte kuritööna kellegi teise vastu, vaid käetõstmisena tema enese vastu.

3.4 Vägivalla kujutamine

Huvitaval, kuid mõneti vastuolulisel moel laseb Vilde oma kirjeldustes talupoegadel objektide seast taas inimeste hulka tõusta sageli enne seda, kui nad läbi ihunuhtluse taas alamasse positsiooni surutakse. Nii rõhutab jutustaja orjade inimsust ja sinna juurde kuuluva elava aistilise keha tähtsust vahetult enne romaani lõpetavat peksustseeni:

“Hulka segines tume nutukahin, kajasid üksikud karjatavad hääled valus lõhkevaist südameist. See oli matuseteenistus veel elavatele; nad seisis veel tervelt jalul, hingasid, tundsids, nägid, kuulsid. Aga paljud neist pidid mõttele anduma, et nad elavate killast on lahkunud, ainult et neile mahti anti eneste

surma julmusest ning inetusest kujutlust saada ja et neid lasti iseendi matust pealt vaadata” (Vilde 2007: 392).

Kontrasti teose esilehekülgede retoorikaga ei ole vast tarviline rõhutada. Avapeatükis tahtest ja aistingutest ilma jäetud tööriistadele kirjutatakse taas juurde mitmed nende inimlikkust defineerivad omadused, et järgneva karistusstseeni ebaõiglust ja julmust veelgi rõhutada. Samuti on nad viivuks vaimude ja kummituste maailmast tagasi toodud, et veelgi rõhutada hetke pärast haihtuva inimelu üheaegset väärtust ja väärtusetust. Siis kui autor on orjadele viimaks tagasi andnud nende inimlikud omadused ja lihalikuks eksistentsiks tarvilikud aistingud, lastes neil hingata, tunda, näha ja kuulda, kuulutab jutustaja prohvetlikult ette nende peatset hajumist teispoolsusest pärit olenditeks. Talupoegadest saavad taas inimlikust olemisest väljas pool paiknevad objektid, kes muudetakse siin kirjelduses iseendi matusetalitusest osavõtvateks elavateks surnuteks.

Mõisavägivalla kujutamisel toetub Vilde kordustele. Romaani vältel muutuvad ihunuhtlust kujutavad peksustseenide jutustajakirjeldustes hüperboolselt rängemaks ja jagavad selle struktuuri seisukohalt mõtteliselt kolmeks. Need mõisaiühiskonnas pigem reegli kui erandi moodustavad episoodid ääristab Vilde hunnitute looduskirjeldustega, luues nii kontrasti, mis taolises kohtumõistmises peituvat ebaõiglase vägivalla veelgi reljeefsemalt esile kergitab:

“Kevadine hommik oli õõnestav-kaunis. Kastepiisad sätendasid hõbedaselt haljal murul, puudes ja põõsastes; päike puistas kullaläiget üle nurme ja metsa ning linnud laulsid, kui tahaks rõõm neil rinda lõhestada. Rahu ja naeratav lõbus heljus sinavas õhus, kõik värvid ja vormid näisid olevat ilutsemiseks kokku heitnud” (Vilde 2007: 238).

Sellele kirjeldusele järgneb kirevalt maalitud stseen, milles Miinat karistatakse opmanni himuruse eest. Looduskirjeldus, mis stseeni ääristab, tõstab kujutatud ebaõigluse aga seda ilmekamalt esile.

Huvitava kontrastina on autor loobunud kaunitest looduskirjeldustest Mahtra mässu kujutavas peatükis, kus talupojad kohaliku opmanni kallal ihunuhtlust tarvitavad. Opmanni illegaalne peksmine talupoegade poolt on lugejate ette toodud üllatavalt argises kirjelduses, mis on vastupidiselt institutsionaalselt heakskiidetud vägivalla kujutamisele tundetoonilt kesine. Sellest stseenist on Vilde lisaks looduskirjeldusele loobunud vere ja liha kui

puutumatus ihkavate objektide kujutamisest. Opmanni kehal ei ole selles kirjelduses talupoja omale sarnast “püha aurat” ning sellele on lähenetud hoopis vähem tundeerksalt:

“Nüüd rebiti vaesel opmannil, et tema ihu paljastada, viimased riidehilbud seljast lõhki. Üks mees istus talle jalgade, teine kaela peale, ja ihulik karistus veristavate okasvitstega algas. Otsa Mihkel ja Aadu Andrei olid lõõjateks. Nad lõid kordamisi kindlas taktis, nagu tavaline “kord ja kohus”. Ümberseisjad, näod naerul, käskisid aga hästi anda. Isegi Opmanni kaitsjad olid vagusi jäänud ja vaatasid pealt. Näis kui meeldiks neile südamepõhjas vaatemäng, kus talupoja asemel kord ka mõisavanem vitsahoopide all vingerdab” (Vilde 2007: 332).

Kummalisel kombel iseloomustab seda stseeni hoopis kerge koomika, mida kannab Vilde loodud jutustaja varjamatu ironia kirjeldatud olukorra suhtes. Samas situatsioonis, kus talupoega karistatakse nii, et “iga hoop verise vorbi selle ihusse lõikab,” kujutab Vilde mõisasundijat, kes “vitsahoopide all vingerdab” (Samas: 23; 332). Viimases kirjelduses lahutatakse algriimi abil loodud madalduse kaudu talupoegade karistamist iseloomustav traagika. Selle peksustseeni taustaks ei ole kontrastiloo eesmärgil kasutatud ülevaid looduspilte, vaid see on raamitud võrdlemisi asisesse jutustusse.

Olgugi et, romaani selles episoodis on talupoeg vägivalda toimepanija ja mitte ohvri rollis, suudab Vilde talupoegi kujutada kõlbeliselt ülemana mõisaeliidi suhtes. Opmanni peksmisele eelneb stseen, milles viimase noor naine oma abikaasa kaitseks välja astub ja lausub: “Oma mehesse ei lase mina puutada! [---] Kui te teda peksate, siis peate ka mind peksma!” (Vilde 2007: 325). Siin on autoril taas õnnestunud lugejateni tuua kontrastne olukord, milles talupojad demonstreerivad mõisniku omast arenenumat õiglustunnet, sest nad vastavad: “Emand pole meid pekst, meie ei peksta emandat. Aga opmann on meid küll last peksta, tema peab nüüd koa ise saama” (Samas: 325). Sellele hammas-hamba-vastu stseenile vastanduvad mõlemad eelnenud nuhtlemisstseenid, kus mõisatallis saavad karistada talutüdrukud, kellele romaanitegelastest objektiivsemal lugejal ei ole justkui midagi süüks panna.

Morrison kõneleb orjanduslikku ühiskonnakorraldusse sissekirjutatud vägivaldast oma romaanis kaude, kuid korduvalt. Tema kirjeldusi ühendab üheaegselt nii poeetilisus kui krüptilisus, mis illustreerib orjusekogemuse traumaatilist ja taju eest põgenevat

iseloomu. Raamatu nimegelase Armsa keskses monoloogis⁴⁵ on Morrison loobunud traditsioonilisest süntaksist ja interpunktsioonist. Selle tekstiosa, milles üksteise otsa on kuhjatud kõiksugused orjusega seotud koledused, mõju seisnebki suuresti asjaolus, et see justkui põgeneks tõlgenduse eest. Monoloogis kirjeldatakse kõikvõimalikke vägivaldailminguid, millega orjastatud inimesed kokku puutusid, alates orjalaevade kitsikusest kuni seksuaalse väärkohtlemise, enese- ja lapsetapuni. Üheaegselt skisofreeniliselt ja kaunilt mõjuv kirjeldus võtab kokku orjuse kui inimvaenuliku ja objektistava institutsiooni olemuse. Tolles tekstiosas näitlikustab Morrison, kuidas orjandus ja selle korda saadetud vägivald jätab jälje, mida ei ole kerge hoomata ning, millega toimetulemine on seotud suurte raskustega.

Nii Vilde kui Morrisoni romaanide oluliseks osaks on orjusega ühes käiva objektistava vägivalda kirjeldused. Nende autorite teoseid lähilugedes on võimalik märgata paralleelmetafoore, mille abil autorid orjanduse ideoloogilisi aluseid kahtluse alla seavad, kirjeldades seejuures selle represiivse süsteemi mitmekordselt vaigistavat mõju naistegelastele. Morrisoni tekstil on lisaks kirjeldavale ja talletavale funktsioonile ühtlasi ka teraapiline ülesanne, mille tarbeks ta objektistatud orjadele nende inimsuse tagasi nõuab. Vilde tekst toimib sarnaselt aga kontrastilooime ja mitte ravitsemise eesmärgil, sest tema tekstis kirjutatakse orjastatud talupoegadele nende inimsus tagasi vahetult enne seda kui nad ihulise karistuse läbi taas subalternsesse positsiooni surutakse.

⁴⁵ Ruumisäästmise nimel ei ole antud monoloogi lõikude kaupa tsiteerima hakatud, sest selle võlu seisneb just tema murtud terviklikkuses. Monoloogi leiab töö aluseks oleva väljaande lehekülgedelt 248–252.

Kokkuvõte

Magistritöö eesmärgiks oli võrdleva tekstianalüüsi kaudu uurida orjanduse ja orjuse kujutamist Toni Morrisoni romaanis “Armas” ja Eduard Vilde romaanis “Mahtra sõda”. Need tekstid pärinevad küll kahest erinevast tekstitraditsioonist, kuid teoste kõrvutamisel selgus, et orjandusliku ühiskonna kritiseerimiseks ja selle jäetud mälestuste kujutamiseks on autorid toetunud ka sarnastele metafooridele, et välja joonistada orjanduse kahepalgelisust.

Töö esimene teoreetiline peatükk tutvustab põgusalt postkolonialistlikku kirjandusteooriat ja Gayatri Chakravorty Spivaki teoreetilist mõtet. Peatükis tutvustatakse subalternsuse kui Spivaki teooria keskse mõistega seotud tähendusvälju. See termin, mille juured on marksistlikus mõtteloos ja *Subaltern Studies* uurimisrühma töödes, on Spivaki teoorias saanud jõulise edasiarenduse. Subaltern kui mitmeid allasurutud sotsiaalseid positsioone ühendav termin, juhivad tähelepanu rõhutatud ühiskonnagruppide sisestele erinevustele ja võimaldab analüüsida nende erinevuste tekkimise tingimusi. Seejuures võimaldab mõiste heita pilgu nii ajalooliselt vaigistatud sotsiaalsetele rühmadele kui nende rühmade üksikutele liikmetele, ja esitada küsimusi nende kõnelemise võimalike katsete kohta. Peatüki viimases alaosas uurin, kas subaltern ja subalternsus võiksid olla sobivateks märksõnadeks, mis võimaldaksid kõneleda Vilde ja Morrisoni romaanides kujutatud orjastatud inimeste sotsiaalsest kogemusest ning selle kujutamisest kirjanduses.

Selline küsimusepüstitus tõukub asjaolust, et nii Vilde kui Morrison kujutasid analüüsitud romaanides orjastatud inimesi, kes oleksid subalternsuse esmapilgul justkui ületanud. Morrisoni romaani protagonist Sethe põgenemine vabadusse ja Vilde kujutatud talupoegade mässamine mõisavõimu vastu annab tunnistust orjade eneseteadvusest, mis lubab esitada teatud poliitilisi nõudmisi. Ometi on mõlemas romaanis kirjeldatud, kuidas subalternsel positsioonil olevatel tegelastel läks korda oma hääle kuuldavale toomine, kuid neil ei õnnestunud muuta oma lausungi sisu arusaadavaks. Valitseva võimu ja ideoloogia tingimustel tõlgendati orjade kõnelemiskatseid vastupidiselt sellele, mida nende kaudu

väljendada püüti. Teostes kujutatud inimeste kõnelemiskatsete luhtumine õigustabki nende käsitlemist subalternina spivaklikus võtmes.

Tekstide tausta avamiseks kasutasin uurimistöös teises peatükis paljutähenduslikku mõistet “tüviteksti”, mis võimaldas illustreerida mõlema teose kesket positsiooni neid ümbritsevas kultuuris ja kirjandustraditsioonis. Seejuures aitas mõiste pidada silmas teoste eripalgelisust. Analüüsitud romaanide tüvitekstilises seisneb nende sarnases, kuid mitte kattavas, funktsioneerimises. Vilde romaan toimib kohalikus kontekstis rahvust loova tekstina, sest see sobitub kirjandusteoste hulka, mis käsitlevad oma ja võõra vastandust. Marek Tamme sõnul on meie rahvusliku ajaloo mõistmise korrastamiseks loodud narratiiv toetunud sündmustejadale, mis on sarnaste vastanduste kõrvutamisel tekkinud. Tolles jadas seisab vastuseisu ühel poolel läbivalt rõhutatud eestlane ja teisel rõhujast võõras. Selle kontrasti loomisel ei muutu Vilde aga liialt must-valgeks. Tema romaan juhib tähelepanu ka mõisaühiskonnas valitsevatele pooltoonidele, mis rahvuslikus ajaloo- ja kultuurinarratiivis sageli puuduvad. Romaanis “Mahtra sõda” kujutab autor ka mõisaühiskonna vaheklassi, kelle kirjeldused on küll üsna napid, kuid avavad oma ja võõra suhteid siiski olulisest küljest. Taolise vaheklassi kirjanduslikku kujutamisse süvenemine võiks tulevikus pakkuda põnevat materjali kohaliku orjusekogemuse mõtestamiseks ning rahvumüüdist puudu olevate pooltoonide eritlemiseks.

Morrisoni romaan “Armas” on oma kujutluslaadilt Vilde teosest märkimisväärselt erinev ning sobitub seetõttu ka tüviteksti mõiste teise võimaliku tähenduse alla. Antud teos seisab kesksel kohal orjusega tegelevate Aafrika-Ameerika kirjandustekstide hulgas ja pakub lugejatele olulist võtit orjanduslikust süsteemist mõjutatud ajalooperioodi mõistmiseks. Morrisoni teose eksperimentaalne stiil ja murtud narratiiv viitavad raskustele, mis on seotud orjandusliku ühiskonnakorralduse tekitatud valusate mälestuste kirjeldamise ja mõtestamisega. Orjandus külvab kogemusi, mida on raske sirgjooneliselt kirjeldada, sest ajuti need pagevad taju eest. See tekst kirjeldab orjust kui midagi sõnuseletamatut ning pakub seega olulist võtit ühe valusaima kollektiivse kogemuse mõistmiseks.

Romaani “Armas” kontekstualiseerides puudutasin muuhulgas Eestis üsna tundmatud omaelulooliste orjanarrativide žanri (*slave narratives*). Nendele tekstidele eesti

kirjandusloost paralleelide otsimine ja võrdlev kõrvutamine pakub võimlust käesolevas magistritöös analüüsitud teema huvitavaks edasiaarenduseks tulevikus. Samuti oleks vajalikuks ja põnevaks teemalaienduseks töös analüüsitud romaanide kontekstualiseerimine vastavalt postkolonialistlikust teooriast inspireeritud kaanoniloomega seotud küsimustele.

Uurimistöö kolmandas peatükis keskendun romaanide lähilugemisele. Võrdleva tekstianalüüsi kaudu selgub, et orjanduse kujutamisel olid mõlemad autorid tundlikud naisküsimumuse suhtes. Nende teosed avasid orjastatud naiste kahekordselt allasurutud positsiooni, et seeläbi veelgi reljeefsemalt välja joonistada orjandusse kui vägivaldsesse süsteemi sissekirjutatud ebaõiglust. Analüüsitud teoste autorid toetuvad dokumentaalsetele materjalidele ja taoline valik kõneleb nende soovist anda ajalooliselt vaigistatud subalternile kõnelemiseks võimalus. Romaanides aga tõusevad esile probleemid, millega nende autorid oma taotluste täitmisel silmitsi seisid. Morrisoni tekst illustreerib orja kummituslikku ja kättesaamatut häält läbi erinevate seletamatute elementide, juhtides nii lugeja tähelepanu sellele, et ajalooliselt vaigistatud inimeste kõne juurde toomine ei ole sugugi lihtne ülesanne.

Vilde on sarnaselt Morrisonile oma tekstis sooküsimumuse suhtes tundlikult meelestatud ja ta kujutab samuti naistegelaste mitmekordselt allasurutud positsiooni mõisaühiskonnas. Seda tehes kipub ta aga ajuti kalduma enese eesmärkidest kõrvale. Vilde kirjeldab naistele osaks saanud vägivalda, mis romaanis kujutatud peksustseenides on tihti võrdsustunud seksuaalse väärkohtlemisega. Autor on nendes stseenides varjamatult kriitiline taolist ebaõiglust soosiva mõisaideoloogia suhtes. Ometi ei suuda ta mõne naistegelase puhul loobuda viimase seksualiseeritud kirjeldustest, mistõttu jääb ta selle sama süsteemi dikteeritud retoorika lõksu, mida ta kritiseerida soovis. Taoline libastumine on kõnekas, sest näitab, et ka muutunud poliitilistes oludes säilib kirjandustekstis subalterni vaigistamise oht. Isegi kaastundlik autor võib langeda süsteemi ja ajaloolise paratamatuse lõksu.

Naisküsimumus Vilde tekstis on üheks teemaks, mis ei saanud magistritöö lõikes ammendavalt läbi kirjutatud. Töö raamidest jäid välja näiteks need naistegelased, kes seisid oma ühiskondlikult positsioonilt mõisakeskmele lähemal. Juliette Marchandi taoliste

tegelaste uurimine, mis eritleks nende hääle ja kõnelemise küsimust, avaks kindlasti uusi tähendusi Vilde romaanis.

Samuti juhivad analüüsitud romaanide autorid tähelepanu mõisa- ja istanduseideoloogias kesksel kohal olevale objektistamisloogikale, mis lubab võimukandjatel käsitleda orja millegi inimesest erinevana ja õigustada tema vägivaldset kohtlemist. Orjade allutamine objektistamisloogikale toob päevavalgele paradoksaalse olukorra, kus elututel objektidel või kariloomadel tundub orjanduses olevat rohkem võimalusi kõne juurde jõudmiseks. Seevastu Morrisoni romaan püüab taolise vastanduse ümber lükata, orjale tema inimsuse tagasi nõuda ja tema kehasse lõigatud kogemuse sealt välja kirjutada. Seejuures toimib tema tekst ka teraapiliselt.

Magistritöös käsitletud tekstide puhul keskendusin orjastatud naiste kirjanduslikule kujutamisele ja analüüsist selgus, et nii Vilde kui Morrison on juhtinud lugeja tähelepanu orjastatud naiste mitmekordselt vaigistatud ehk subalternsele positsioonile orjandusest mõjutatud ühiskonnas. Orjade subalternne positsioon kätkeb lisaks hääle, eneseteadvuse ning -väljenduse probleemaatikale ka küsimust agentsusest ehk teatud tegutsemisvõimalusest, mille puhul on samuti oluline soolisuse aspekt. Allasurutud inimgrupi sees on naistel ja meestel erinevad võimalused tegutsemiseks ning siit tulenevalt ka oma hääle leidmiseks ja kasutamiseks Tulevikus soovingi uurimistöös keskenduda sellele, kuidas on kirjanikud kujutanud naistegelaste agentsust. Vilde romaani lugedes on võimalik mõista, et Mahtras mässanud ja valestimõistetud subaltern oli valdavalt meessoost. Ometi ei kujuta Vilde naistegelasi kõigest passiivsete ohvritena. Naiste tegevus ja varjatud vastupanu tõi “Mahtra sõjas” muutuse talupoegadest peategelaspaari sotsiaalsesse olukorda. Subalterni vastupanus avalduva agentsuse ilukirjandusliku kujutamise sooviksin edaspidi põhjalikumalt tegeleda.

Kirjandus

- Bailey, Ted* 2009. Portraits of Piety. Authenticating Strategies in Slave Narratives and Two Antebellum African-American Novels. – *The Anachronist*, nr 14, lk 47–66.
- Bloom, Harold* 1990. Introduction. – *Modern Critical Views: Toni Morrison*. New York: Chelsea House Publishers, lk 1–5.
- Bloom, Harold* 2009. Introduction. – *Bloom's Modern Critical Interpretations: Toni Morrison's Beloved*. New York: Chelsea, lk 1–3.
- Chatterjee, Partha* 2010. Reflections on “Can the Subaltern Speak?”: Subaltern Studies After Spivak. – *Can the subaltern speak? Reflections on a history of an idea*. New York: Columbia University Press, lk 81–86.
- Eagleton, Terry* 1999. In the Gaudy Supermarket. – *London Review of Books*. Vol. 21. nr 10, lk 3–6.
http://www.lrb.co.uk/v21/n10/terry-eagleton/in-the-gaudy-supermarket?utm_medium=twitter&utm_term=author&utm_content=ajantriks&utm_source=ajantriks
- Endre, Sirje* 2007. Saatesõna Eduard Vilde romaani “Mahtra sõda” kaheteistkümnendale trükile. – *Rmt. E. Vilde “Mahtra sõda”* Tallinn: SE&JS, lk 5 – 8.
- Focault, Michel* 2011. Intellektuaalid ja võim. Vestlus Gilles Deleuze'iga. – *Teadmine, Võim, Subjekt*. Tallinn: Varrak, lk 170–184.
- Fox-Genovese, Elizabeth* 1990. My Statue, Mu Self: Autobiographical writings of Afro-American Women. – *Reading black, reading feminist: a critical anthology*. Ed. Henry Louis Gates Jr. New York: Meridian Books, lk 176–204.
- Gates, Henry Louis Jr.* 1990. Introduction. – *Reading black, reading feminist: A critical anthology*. New York: Meridian Book, lk 1–20.
- Gates, Henry Louis Jr.* 2002 [1987]. Introduction. – *The Classic Slave Narratives*. New York: New American Library, lk xi–xxx.
- JanMohamed, Abdul* 2010. Between Speaking and Dying: Some Imperatives in the Emergence of the Subaltern in the Context of U.S. Slavery. – *Can the subaltern*

- speak? Reflections on a history of an idea. New York: Columbia University Press, lk 139–155.
- Jansen, Ea* 1989. Isamaakõnede ajast. – Rmt. C. R. Jakobson 1999. Kolm isamaa kõnet. Tallinn: Eesti Raamat, lk 82–89.
- Jõgi, Mall* 2007. Dokumentaalromaan XX sajandi algusest. – Rmt. *E. Vilde* “Mahtra sõda” Tallinn: SE&JS, lk 415–427.
- Kaljundi, Linda* 2010. "Puhastus" ja rahvusliku ajalookirjutuse *comeback*. – *Vikerkaar*, nr 12, lk 36–51.
- Kirss, Tiina* 2003. Gayatri Chakravorty Spivak: feminism ja postkolonialismi looklev rada. – *Vikerkaar*, nr 4–5, lk 142–155.
- Kirss, Tiina* 2009. Gayatri Chakravorty Spivak. – 20. sajandi mõttevoolud. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 897–917.
- Kirss, Tiina* 2011. Rändavad piirid: postkolonialismi võimalused. – *Keel ja Kirjandus* nr 10, lk 673–682.
- Kraavi, Janek* 2005. Postkolonialistlik teooria. – Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur. Viljandi Kultuuriakadeemia, lk 146–156.
- Laak, Marin* 2013. “Kalevipoeg” kui tüvitekst. – *Keel ja Kirjandus* nr 3, lk 192–209.
- Louai, El Habib* 2011. Retracing the concept of the subaltern from Gramsci to Spivak: Historical development and new applications. – *African Journal of History and Culture*. jaanuar 2012 nr 4(1), lk 4–8.
- Lust, Kersti* 2003. Mahtra sõda. – *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 121 – 130.
- Lust, Kersti* 2007. Mahtra sõja tähendus omas ajas ja ajaloomälus. – Rmt. *E. Vilde* “Mahtra sõda” Tallinn: SE&JS, lk 429–434.
- Mihkla, Karl* 1972. Ajalooline triloogia. – *Eduard Vilde elu ja looming*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 261–305.
- Morris, Rosalind C.* 2010. Introduction. – *Can the subaltern speak? Reflections on a history of an idea*. New York: Columbia University Press, lk 1–18.
- Morrison, Toni* 2004 [1987]. *Beloved*. – New York: Vintage Books.
- Morton, Stephen* 2003. *Gayatri Chakravorty Spivak*. London & New York: Routledge.

- Mulvey, Christopher* 2004. Freeing the voice, creating the self. – Cambridge Companion to the African American Novel. Cambridge: Cambridge University Press, lk 17–33.
- Moody, Joycelyn K.* 2008. Women, Race, Reading, and Feeling: Postmemory in Undergraduate Studies of Slavery. – Teaching Life Writing Texts. Ed. Miriam Fuchs, Craig Howes. New York: The Modern Language Association of America, lk 260–269.
- Moore-Gilbert, Bart* 1997. Gayatri Spivak: the deconstructive twist. – Postcolonial theory: contexts, practises, politics. London, New York: 74–114.
- Raud, Rein* 2011. Subjektsus. – Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid. Toim. Marek Tamm. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 296–326.
- Rushdy, Ashraf H. A.* 2004. The Neo-slave narrative. – The Cambridge Companion to the African American novel. Cambridge: Cambridge University Press, lk 87–105.
- Peiker, Piret* 2009. Postkoloniaalsed uuringud. – 20. sajandi mõttevoolud. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 865–869.
- Said, Edward* 1977. Preface. – Orientalism. London: Penguin, lk 4–10.
- Smith, Sidonie; Watson, Julia* 2001. Life Narrative: Definitions and Distinctions. – Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, lk 1–20.
- Smith, Valerie* 1990. “Loopholes of Retreat”: Architecture and Ideology in Harriet Jacobs’s *Incidents in a Life of a Slave Girl*. – Reading black, reading feminist: a critical anthology. Ed. Henry Louis Gates Jr. New York: Meridian Books, lk 212–227.
- Spivak, Gayatri Chakravorty* 1992. Interview with Gayatri Chakravorty Spivak: New Nation Writers Conference in South Africa. Interviewed by Leon De Kock. – *Arile: A Review of International English Literature*. No. 23; Vol. 3, lk 29–47.
- Spivak, Gayatri Chakravorty* 1994. Can the Subaltern Speak. – Colonial discourse and Post-Colonial theory a Reader. Ed. Laura Patric Williams. Columbia University Press, p. 66–111.

- Spivak, Gayatri Chakravorty* 1999. *Litterature. – A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*. Cambridge; London: Harvard University Press: lk 112–197.
- Spivak, Gayatri Chakravorty* 2006. *French Feminism in an International Frame. – In Other Worlds*. New York, London: Routledge, lk 184–211.
- Spivak, Gayatri Chakravorty* 2010. *Can the Subaltern Speak? – Can the Subaltern Speak. Reflections on the History of an Idea*. Ed. Rosalind C. Morris. New York: Columbia University Press, lk 21–78.
- Tally, Justine* 2007. Introduction: “All necks are on the line”. – *Cambridge Companion to Toni Morrison*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, lk 1–7.
- Talve Ilmar* 2004. *Eelärkamisaeg (1825–1860). – Eesti kultuurilugu: keskaja algusest Eesti iseseisvuseni*. Tartu: Ilmamaa, lk 301–374.
- Tamm, Marek* 2012a. *Eestlaste suur vabadusvõitlus. Järjepidevuse ja kordumise mustrid Eesti kultuurimälus. – Monumentaalne ajalugu*. Tallinn: Loomingu Raamatukogu, nr 28–30, lk 48–64.
- Tamm, Marek* 2012b. *Jüriöö-tekst eesti ajalookultuuris. – Monumentaalne ajalugu*. Tallinn: Loomingu Raamatukogu, nr 28–30, lk 65–81.
- Undusk, Jaan* 1994. *Rahvaluuleteksti lõppematus. Felix Oinas, soome meetod ja intertekstuaalne “Kalevipoeg”*. – *Rmt. F. Oinas Surematu Kalevipoeg*. Tallinn: Ühiselu, lk 147–174.
- Veidemann, Rein* 1999. *Laulupidu kui Eesti kultuuri tüvitekst*. Sirp. 17. september.
- Vilde Eduard* 2007 [1924]. *Autori saatesõna romaani “Mahtra sõda” 1924. a. väljaandele*. *Rmt. E. Vilde “Mahtra sõda”* Tallinn: SE&JS, lk 410–412.
- Vilde, Eduard* 2007 [1902]. *Mahtra sõda*. – Tallinn: SE&JS, lk 415–427.
- Vilde, Eduard* 1957. *Autorilt. – Artikleid ja kirju*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 271–273.
- Young, Robert* 2004 [1990]. *Spivak: decolonization, deconstruction. – White Mythologies: writing histories and the west*. New York: Routledge, lk 199–218.

About the Depiction of Slavery in Toni Morrison's novel *Beloved* and Eduard Vilde's novel *The War of Mahtra*

Summary

Master's thesis "About the Depiction of Slavery in Toni Morrison's novel *Beloved* and Eduard Vilde's novel *The War of Mahtra*" is a comparative analysis of two novels that have chosen slavery as their central subject matter. The two novels represent a different era and literary tradition but are related in their common problematics, which has resulted in the use of similar metaphors and other literary devices. Both novels are based on real life events. *Beloved* (1987) has been inspired by the story of Margaret Garner, a fugitive slave who became notorious after attempting to murder her children to avoid their return to slavery under *The Fugitive Slave Law*. Vilde's novel *The War of Mahtra* (1902) is based on a peasant insurrection in Estonia during the middle of the 19th century. Neither of the novels aimed to recreate in literature the events that inspired them but to provide a more general understanding of a certain historically painful period. The novels depict the dehumanizing logic of institutional slavery and its effects on enslaved individuals.

The first chapter of this thesis provides a short overview of postcolonial theory, which informs the last analytical chapter. The theoretical chapter starts with a short introduction of postcolonial studies and moves on to introduce the theoretical thought of Gayatri Chakravorty Spivak. This comparative literary theorist has inspired the questions about subalternity in the comparison of Vilde's and Morrison's texts. The concept of subalternity relates to the topics of speech and agency among the enslaved and directs attention to the fact that possibilities for both differ on the other side of the gender line. This concept allows for the recognition of the difference in the social position of an enslaved woman and an enslaved man and helps to avoid thinking of slaves as a homogenous group of people with a univocal voice. Therefore, this concept is central in analyzing the position of a female slave in a given society and in a literary text.

The second chapter of this thesis is an attempt to contextualize these novels as central to their respective cultures and literary traditions. For this purpose I have chosen a metaphorical term that is not easily translatable. The term *trunk text* relates to core texts in any certain literary tradition and it has multiple meanings. This concept allows for the demonstration of the importance of these texts in the process of creating an understanding of history. Both novels function as narrative attempts to provide a coherent understanding of the painful experience of slavery. However, they do so in a way that is not coinciding. Vilde's novel functions as an important part in the creation of the shared local view of the history of Estonia as a coherent sequence of events that lead to independence. Morrison's novel is rooted in the autobiographical slave narratives and is in the central position among texts that deal with the historical memory of American chattel slavery.

Both of the novels analyzed in the third chapter, were similarly sensitive about the violence inflicted on enslaved women and were keen to provide a rhetorically safe space in which to bring them to speech. However, both novels are faced with equal challenges in the abovementioned endeavor. Morrison aims to find a respectful way to bring the historically silenced slave mother to speech and succeeds in creating a character that awakens a compassionate response from the literary audience but also remains misunderstood within the novel itself. The author has chosen experimental devices for the creation of Sethe's tragic story. Her novel uses broken narrative and at points abandons normative syntax. She also uses elements that are usually related to magic realism and offers readers many unanswered questions. In doing so, Morrison illustrates the impossibilities related to the ungraspable nature of the memories of the violence of slavery.

Eduard Vilde has chosen a realistic approach to the literary representation of slavery. However, it is important to mention that his novel was also experimental at the time of its publication as it combined documentary materials with fiction. This author also depicts the inherent violence of slavery by describing the doubly shadowed position of a female slave. He narrates the story of a peasant girl Miina who in addition to being subjected to the economical exploitation of the system of slavery has also been subjected to the sexual exploitation of the same system. In the context of slavery Miina's body is used

as the means for production and also her sexualized body is in danger of being used as merchandise. Vilde is able to create a happy ending for this story but for this he has to sacrifice the voice of another female character Kai. In doing so, he seems to fall prey to the repressive rhetorical strategies of the system he has set out to criticize.

Both of the novels analyzed are respectful in their attempts to recreate the speech of the historically silenced slave. However, both of the novels face challenges in that particular quest. Nevertheless, these texts function as important reminders of the silenced history of certain subaltern groups.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina Kadri Naanu

(sünnikuupäev: 24. oktoober 1987)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

Orjanduse kujutamine Toni Morrisoni romaanis "Armas" ja Eduard Vilde romaanis "Mahtra sõda",

mille juhendaja on professor Tiina Ann Kirss,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 15. juunil 2013